

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Kaideden İstisnaya: Gelişmecilik ve Kültürelciliğin Ötesinde Tarihsel Sosyolojinin İmkânları

Enes Kabakcı*

Öz

“İlerleme” düşüncesinin yirminci yüzyıl ortalarındaki izdüşümlerinden olan “siyasal gelişme” paradigması, İkinci Dünya Savaşı akabinde, karşılaştırmalı siyaset biliminde işgal ettiği merkezi yeri, önce işlevselci bir perspektifin hâkim olduğu nicel araştırmalara, ardından da antropolojiden beslenen kültürelci yaklaşımlara bırakmıştır. Bu makale, tıpkı toplumsal gibi siyasal değişimin de tekbiçimli ve ereksel olduğunu savlayan evrenselci “siyasal gelişme” kuramlarından, geleneğe aşırı vurgu yaparak siyasal değişim süreçlerini tikelleştirmeye yönelen “kültürelci” yaklaşımlara doğru seyreden süreci mercek altına almaktadır. Ayrıca, bu iki yaklaşıma alternatif olarak tarihsel sosyolojinin imkânlarını tartışmaya açmayı hedeflemektedir. Bu eksende; ilk olarak, klasik sosyolojiden ilham alan ve değişimin içsel bir süreç olduğunu iddia ederek toplumlari tekleştiren siyasal gelişmecici perspektif farklı tezahürleriyle incelenecektir. Ardından, sosyal bilimlerde antropolojinin giderek ön plana çıkmasıyla önem kazanan kültür kavramının toplumsal değişime dair çözümlere dâhil edilmesine koşut olarak ortaya çıkan, toplumların ve değişim süreçlerinin benzersizliğine vurgu yapan kültürelci yaklaşımlar değerlendirilecektir. Son olarak, bu iki kutba mesafeli duran, sosyal bilimsel bilginin interdisipliner yeni bir organizasyonunu ifade eden tarihsel sosyolojinin, toplumsal ve siyasal değişimi konu alan incelemelere sağlayacağı katkılar üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler

Toplumsal ve siyasal değişim • İlerleme • Siyasal gelişme • Modernleşme • Kültürelcilik • Karşılaştırmalı siyaset bilimi • Antropoloji • Tarihsel sosyoloji

From the Rule to the Exception: Beyond Developmentalism and Culturalism to the Capabilities of Historical Sociology

Abstract

The paradigm of political development, based the projections of the mid-20th century's idea of progress, left the central position it had occupied in comparative political science after World War II, first in quantitative research where the functionalist perspective was dominant, then in the culturalist approaches that were also nourished from anthropology. Drawing on theories of universalist political development, which purport social change to be uniform and teleological just like social change, this article places the processes that directly contemplate the culturalist approaches that lean toward particularizing the processes of social change by placing extreme emphasis on tradition under the microscope. In addition, it aims to open these two approaches to debate the possibilities of historical sociology as an alternative. In line with this, the political developmental perspective, which unifies communities, will be examined through different manifestations by first claiming the field of inspiration and change to be an intrinsic process from classical sociology. Afterward, emerging culturalist approaches will be evaluated in parallel with inclusion of the concept of culture in analyses on social change, which in the social sciences has increasingly gained importance in the foreground of anthropology. Last to be emphasized will be the contributions of historical sociology, which stands out over these two poles and expresses a new interdisciplinary organization of social scientific knowledge in studies on the subject area of social and political change.

Keywords

Social and political change • Progress • Political development • Modernization • Culturalism • Comparative politics • Anthropology • Historical sociology

* Enes Kabakcı (Doç. Dr.), İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Laleli, Fatih 34134 İstanbul.
Eposta: ekabakci@istanbul.edu.tr

Atf: Kabakcı, E. (2018). Kaideden istisnaya: Gelişmecilik ve kültürelciliğin ötesinde tarihsel sosyolojinin imkânları. *Istanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 38, 403-440. <https://doi.org/10.26650/SJ.2018.38.2.0038>

Extended Summary

Progress, a major concept that has shaped the Western tradition of thinking, is a myth whose roots go as far back as Ancient Greek philosophy, the rhetoric reproduced in the Age of Enlightenment, an ideology that flourished in the 19th century, and a still-emerging paradigm under the effect of the social sciences. The concept of progress, by possessing all these qualities gained over the centuries, was also passed down to the next century but with different designations; for example, it appeared in the political sciences as political developmentalism in the years following World War II. The developmentalist theories that came under the domination of political science in the first phase of the Cold War have gradually been revised since the second half of the 1960s and left the place they had occupied in the center of comparative political science to quantitative research, where the functionalist perspective is dominant. In the 1970s, its anthropologically-referenced cultural factor came to the fore in parallel with the issue of political change coming increasingly more to the agenda. Culturalist approaches directed at individualizing/singularizing each society by attributing extreme significance to the role of tradition have gained importance this time, unlike progressive theories setting off from premature generalization, which are prone to homogenization by neglecting diversity.

This study, in conjunction with following the process that proceeds directly from the paradigm of developmentalism to cultural particularism, opens inquiry into the possibilities of historical sociology, which has emerged as a third way of investigating social-political change. Because of this, the approach of developmentalism, which has been dominant in studies on social and political change for a long time, will be examined through its different manifestations in the initial plan. Afterward, the importance the anthropological approach has gained within the social sciences will be discussed, as well as the inclusion of the concept of culture in analyses of social change and the emergence of singularist analyses as an inevitable consequence of this situation. The last section will discuss the opportunities that interdisciplinarity and in particular historical sociology provide in investigations on social and political change in eliminating the excesses of these two poles.

The roots of the idea of progress/development as a *weltanschauung* go as far back as Ancient Greece. Nisbet (1970) showed the genealogy of the idea of development and how this idea has shaped Western thought from Ancient Greek thought onwards by motioning to the concept of physis. The idea of progress, which St. Augustine of Hippo borrowed from Ancient Greek thought and transferred to the West in a religious format, was re-herded into circulation by 18th-century and 19th-century thinkers, this time by secularization. The thoughts of Comte, Marx, and Spencer, founding names in sociology, and Leibnitz and Condorcet, enlightened thinkers, took shape around the idea of progress. Another name in classical sociology, Durkheim, approached the

basic propositions of this paradigm, such as immanence and continuity, with a critical view even while generally adhering to the idea of progress. Durkheim, expressing the transition from classical development to neo-developmentalism, advocated the necessity of abandoning the purely evolutionist perspective dominant in the developmental approaches. He determined the need to focus on the mechanisms of development in this context by moving away from a crude evolutionist perspective in examining social groups and systems.

Developmental approaches on social change had maintained their existence in sociology before the 20th century through neo-developmentalism, which Durkheim represented, and afterwards through functionalism, which developed its own theory of change by borrowing such things as immanence, continuity, and uniformitarianism from the front lines of classic evolutionism and whose main representative was Parsons. Parsons, one of the leading representatives in the functionalist school, touched upon the endogenous and exogenous sources of change, yet generally neglected external dynamics. Parsons, by emphasizing the inherent (immanent) change in social systems, is located within the progressive/developmentalist paradigm.

Developmentalism is not just a paradigm that has been supported through a series of theories and field research. It is an ideological representation of society as well as social change; in short, a *weltanschauung*. Within this scientific-ideological framework, and in accordance with the theories of political development put forth after World War II, every society must evolve toward the mature model, which the West represents through the aspect of passing through similar stages. The basic aim that has been pursued in studies performed in the postwar period using the perspective of developmentalism has not been to reveal the historical depth that the change has released but to comprehend the internal mechanisms that provoke the change emerging in groups and in the social system. In these studies, the groups and social system are accepted as having the potential and capacity to develop independent of exogenous conditions. These are assumed to be subject to an endogenous trend and to be attempts at materializing themselves during their life cycles. Thus, its interior dynamics have been emphasized, and these short-term effects have been discussed. Of course, as a result of this approach, the past expresses a process of self-change rather than the interrelated connection of events. The formation/transformation of societies, or the systems and structures that create them, has mainly been evaluated in the context of internal necessity; compelling external elements have not been taken into account. Hirschman and Rostow's studies reflect this point of view par excellence. Lerner and Shils also generally adopted the same approach; however, ethnocentric assessments drew the main attention in their studies.

Developmentalist and functionalist paradigms, which visualize by homogenizing societies and give priority to internal dynamics in understanding social change, as well

as their previously cited hybrid forms, have lost altitude by being exposed to many head-on criticisms since the early 1970s. Claiming a political model's superiority over others and defending a unidirectional and absolute integrity have become nearly impossible. On this point, the discipline of anthropology, which has centered on culture since the beginning of the 20th century and emphasized the uniqueness of cultures and historical experiences, comes to the agenda as an alternative to classical developmentalist theories. In particular, these explanatory models anthropologists and political scientists have developed in close contact with anthropology confront progressivist speculations through a strong empirical emphasis that examines societies by focusing on historical/cultural particularities not diachronically but synchronously, emphasizing the importance of external dynamics and inter-societal interactions and exchanges on the topic of explaining social change. One of the most important names to have attempted to gain a new perspective in analyses on social-political change by coming to terms with these theories is David Apter. Apter opened debate on the basic hypotheses of political developmentalism. On one hand, he jolted the belief in uniform change by demonstrating the plurality of modernization strategies; on the other, he opposed the idea of continuous and uniform self-change by evaluating modernization processes as a composition of the politics that had emerged in connection with the preferences and decisions of actors. In this way, he brought a breath of fresh air to political science by grasping the sociology of action using functionalist sociology.

The facts that political science has increasingly appropriated anthropological methods and that anthropology has begun to appear more interested in the political render more visible the processes of adaptation, the main features of the phenomenon of modernization. Researchers like Geertz, who prioritized cultural analysis, showed modern elements and even Western political technologies could only be integrated into non-Western societies, particularly Islamic societies, after being redefined, reinterpreted, and adapted in accordance with their traditions. Through this process, traditional elements are simultaneously redefined, reinterpreted, and adapted according to the imported modern values and institutions. Geertz is one of the first anthropologists to emphasize the need for approaching theoretical premises with empirical results using a comparative and historical macro-sociological approach.

Anthropology not only shows the importance of external factors in social and political change, but also reconstructs the processes of reinterpretation. The anthropological approach also provides the opportunity for determining the development of differences and how these are restructured by geographical and cultural regions. This approach also extends the field of research to include political culture. However, this contribution needs to be fortified through historical perspective. This need is not just inherent in the change that occurs over time; it is also inherent in culture, which has a dynamic category, and in tradition due to its relevance with the

past. Therefore, taking the time factor into account is inevitable in cultural studies. The individualizing character of culture and the singularist approach of the historical method complement each other. Therefore, studying political culture requires not just an anthropological approach but also a simultaneous historical approach. Moreover, a sociological understanding that includes the historical method even allows for contributing to the possibility of cultural analyses related to sociopolitical changes. The most important contribution of historical sociology to cultural analysis is how this type of analysis lowers possible excesses to a minimum, particularly the risk of falling into essentialism. Historical sociology aims to interpret the different trajectories of social change and in the interim allows for revealing the plural nature of politics in the contemporary period. Thus, it eliminates the (culturalist) theories that attribute an essential value to culture, which inevitably opens the way to particularist approaches.

Thanks to the historical sociological approach, which compels the researcher to take the importance of the past into consideration, modernization as well as social, political, and cultural changes in general cease being abstract and universal objects and become concrete and singular objects. The contributions of an approach trapped within the limits of a particular discipline are extremely limited at grasping the specificity of social change. Beyond the models discussed above, arriving at a new understanding is necessary for understanding the reasons that social and political systems produce different forms of change and how these forms singularize, which also makes an interdisciplinary inquiry essential. Historical sociology as a new organization of knowledge is able to assist in understanding the various manifestations of social and political change that emerge in connection to time and space and in illuminating its different dimensions. It serves to comprehend each phenomenon of change in its own singularity (uniqueness) by only taking into account its connection with other change phenomena using the hybrid method that is positioned between sociology, which attempts to arrive at general ideas, and anthropology and history, which prioritize individual (singularist) analysis.

Historical sociology, which aims to comprehend social phenomena in the context of the variety of formation and transformation modalities mainly over time, shows a new direction to research on social and political change. Taking into account the historical trajectories opens debate on the validity of macro models. The historical sociological approach does not just require inquiry into macro models and the evolutionist-universalist approaches that gave birth to them; at the same time, and more importantly, it requires historicizing reasoning for understanding the present.

Historical sociology, which opened debate on the premises of evolutionist approaches, has shown all sociopolitical systems to not be subject to shaping on the same occurrence *a priori*. Historical sociology makes being able to comprehend each

society's change-related individual experience, and being able to determine their special characteristics in comparison with the general processes that give direction to world history possible by examining change through a fundamentally singularist approach. Social changes likewise need to be addresses as singular phenomena in order to also be able to understand how different societies encounter and deal with new situations in the middle of the processes of change and how they reorganize in accordance with new conditions. This necessity expresses the effort to understand how to consider both internal and external factors, how these two groups of factors interact in the process of change, and how they transform in an original style as a result.

Kaideden İstisnaya: Gelişmecilik ve Kültürelciliğin Ötesinde Tarihsel Sosyolojinin İmkânları

Batı düşünce geleneğini şekillendiren başlıca kavramlardan olan “ilerleme”, kökleri Antik Yunan felsefesine kadar inen bir *mit*, Aydınlanma çağında –yeni-den– üretilen bir *retorik*, on dokuzuncu yüzyılda ise dört başı mamur bir *ideoloji* ve henüz doğmakta olan sosyal bilimleri etkisi altına alan bir *paradigmadır*. “İlerleme” kavramı, asırlar boyunca kazandığı tüm bu nitelikleri haiz olarak fakat farklı adlandırmalarla, sonraki yüzyıla da intikal etmiştir: Örneğin, İkinci Dünya Savaşı’nı müteakip yıllarda siyaset biliminde, “siyasal gelişmecilik” (*political developmentalism*) olarak ortaya çıkmıştır. Soğuk Savaş’ın ilk evresinde siyaset bilimini tahakkümü altına alan “gelişmeci” (*developmentalist*) kuramlar, 1960’ların ikinci yarısından itibaren tedricen revize edilmiş ve özellikle *karşılaştırmalı* siyaset biliminde işgal ettiği merkezî yeri, işlevselci bir bakış açısının hâkim olduğu nicel araştırmalara bırakmıştır. 1970’li yıllarda ise *siyasal değişim* konusunun giderek daha fazla gündeme gelmesine koşut olarak, antropolojik referanslı *kültür* faktörü ön plana çıkmıştır. Prematüre genellemelerden hareket eden, çeşitliliği ihmal ederek değişim süreçlerini tektipleştirmeye eğilimli “gelişmeci” kuramların aksine bu defa gelenekselin rolüne aşırı önem atfederek her bir toplumu benzersizleştirmeye/tekilleştirmeye yönelik “kültürelci” yaklaşımlar ağırlık kazanmıştır.

Bu çalışma, “gelişmecilik” paradigmasından kültürel tikelciliğe doğru seyreden süreci takip etmekle birlikte, toplumsal-siyasal değişimin incelenmesinde üçüncü bir yol olarak ortaya çıkan tarihsel sosyolojinin imkânlarını sorguya açmaktadır. Bunun için ilk planda, toplumsal ve siyasal değişim konulu incelemelere uzun süre hâkim olan gelişmecilik yaklaşımı, farklı tezahürleriyle incelenecektir: 1) dünya tarihinin genel eğiliminin insan kültürüne içsel olduğunu varsayan “evrimci” yaklaşım; 2) belirli sayıda evreyi ideal tipler olarak tasarlayan “tipolojik” yaklaşım; 3) gelişme seviyesini bir dizi göstergeyle ölçmeyi amaçlayan “göstergesel” yaklaşım ve 4) modernleşmeyi Batı’dan ödünç alınan unsurları kıstas olarak tasavvur eden “küresel akültürasyon” yaklaşımı (Geertz, 1968, s. 57–58).¹ Ardından sosyal bilimler içinde antropolojik yaklaşımın önem kazanması, kültür kavramının toplumsal değişim analizlerine dâhil edilmesi ve bu durumun kaçınılmaz sonucu olarak tekilleştirici analizlerin ortaya çıkışı ele alınacaktır. Son bölümde ise bu iki kutbun aşırılıklarını bertaraf etmede, disiplinlerarasılığın ve özellikle tarihsel sosyolojinin toplumsal ve siyasal değişim konulu incelemelere sağlayacağı olanaklar tartışılacaktır.

¹ Geertz, “toplumların eskiden oldukları biçimden şimdi görüldükleri şekle dönüşümlerinin sistemli olarak değerlendirilmesi”nde “*evolutionary*”, “*typological*”, “*indexical*” ve “*world-acculturative*” olarak adlandırdığı dört stratejiden birinin izlendiğini, ancak kendisinin bunlardan hiçbirini “umut verici” bulmadığını belirtir. Bu “stratejileri izleyen” araştırmalar, aşağıda örneklendirilecektir.

Gelişmeci Paradigma

Bir *Weltanschauung* Olarak “İlerleme” / “Gelişme”

Sosyal bilimlerin neşvünema bulduğu on dokuzuncu yüzyıl Batı düşüncesine damgasını vuran kavramların başında gelen “ilerleme”, aynı zamanda modernitenin temel söylemlerinden biridir. Ancak, Aydınlanma ve sonrası dönem düşünürlerinin eserlerinde laymotif olarak tezahür eden bu kavramın soy kütüğü, modern zamanlardan çok önceye dayanır. İlerleme paradigmasının, Batı düşünce geleneğindeki kurucu rolünü ve fikrî köklerini tespit etmek için Antikite’ye kadar inmek gerekir. Nisbet, *Social Change and History* adlı eserinde “gelişme” (*deveelopment*) fikrinin soy kütüğünü ve epistemolojik boyutlarını ortaya koymakta ve bu düşüncenin eski Yunan düşüncesinden beri Batı düşüncesini nasıl şekillendirdiğini, *physis* kavramından hareketle göstermektedir (Nisbet, 1969). Sözlük anlamı “büyüme, gelişme” olan *physis*, eski Yunancada hem fizik-biyolojik hem de kültürel-toplumsal bağlamda kullanılır. Bir bitkinin veya hayvanın “büyümesi”, akrabalık ilişkilerinin veya bir kentin (*polis*) “gelişmesi”, aynı sözcükle (*physis*) ifade edilir².

Eski Yunan düşüncesinde *physis* kavramının sahip olduğu merkezî önem, beraberinde her türlü araştırma nesnesinin *gelişim* sürecini inceleme iştiağını doğurur. Yunan bilim geleneğine göre, ister herhangi bir bitki veya hayvan türü, ister sosyal veya siyasal bir kurum (aile, devlet vb.) olsun, öncelikle incelenen şeyin kökenleri ve ortaya çıkış şartlarına bakılması gerekir. İncelemenin bu ilk aşamasından sonra ise söz konusu şeyin doğuşundan nihai haline gelene kadar geçirdiği değişim süreci, birbirini takip eden evreler hâlinde ortaya konulmalıdır. *Physis* kavramı, değişim doğal/zorunlu olarak belirli bir sonuca yöneldiğini, belirli bir amaca matuf olduğunu da ima eder. Her şeyin gelişimini yani *physis*’ini kavrama gayreti, her şeyin amacını (*telos*) keşfetme ihtiyacıyla eşgüdümlüdür. Özetle, her gelişmenin zorunlu olarak belirli bir sonuca yöneldiğini, bir amaca yöneldiğini savunan eski Yunan ve onu tevarüs eden modern Batı düşüncesi, teleolojik bir karaktere sahiptir.

Gelişmeci yaklaşımın köken ve ilkelerini tespit etme bakımından temsil kabiliyetini haiz metinlerden biri Aristoteles’in *Politika*’sıdır. Eserinin daha başında bir şeyi en doğru anlayabilmenin yolunun onun orijinine –ya da en ilkel hâline– bakmak olduğunu yazan Aristoteles, sosyal-siyasal gelişmeyi/ilerlemeyi *doğal* bir zorunluluk içinde birbirini takip eden üç aşamayı işaret ederek inceler (Aristote, 1962, s. 24–28; Aristote, 1968, s. 13–14): aile, köy (cemaat) ve site. Bu silsilede site (*polis* ya da devlet) bizatihi bitişi temsil eder; yani devlet, değişimin ereğidir:

Her site; tıpkı [kendisinden önce gelen] topluluklar [köyler] gibi tabiidir ve bunların ereğidir. Zira, bir şeyin doğası onun ereğidir. Bir şeyin gelişimi (*physis*) tamamlandığında biz buna o şeyin doğası diyoruz; örneğin bir insanın, bir atın, bir ailenin... (Aristote, 1968, s. 14).³

2 Bu sözcük, Romalılar tarafından *natura* (tabiat) kelimesiyle karşılanacak, böylece *physis* kavramının anlamı fizik-biyolojik alanla sınırlandırılacaktır. Nisbet’e göre, modern zamanlarda ortaya çıkan “doğa bilimleri” – “sosyal bilimler” düalizminin temelinde, Romalıların bu indirgemeci tercümesi yatar (Nisbet, 1969, s. 21–22; Nisbet, 1970, s. 175).

3 Aristoteles’e göre bir şeyin ereği, onun en gelişmiş (mükemmel) hâlidir; kendi kendine yetme (otarsi) de olabilecek en iyi ekrtır.

Gelişme (ilerleme) fikri, Aziz Augustinus gibi Hristiyan filozoflar tarafından da benim-senerek yeni bin yıla (Orta Çağ) aktarılır. Kuzey Afrikalı filozof, 427 tarihli *Tanrı Kenti* (*De Civitate Dei*) adlı eserinde Hristiyanlığı Antikite’den devraldığı miras uyarınca yeni-den yorumlar ve bir tarih teolojisi geliştirir. Romalı düşünürüne göre her şeyin yaratıcısı ve kadir-i mutlak Tanrı, dilerse hayata her an müdahale edebilir. İnsanlığın geçmişi, şimdiki durumu ve geleceği, aslında en başta gizil bir güç olarak yaratılmış şeylerin gerçekleş-mesi sürecinden ibarettir. Augustinus’a göre Tanrı, her şeyi bir kuvvet olarak yaratmıştır; bu gizil yaratılışın gerçekleşmesi için gerekli olan tek şey zamandır. Eski Yunan düşün-cesinden mülhem bu düşünce, Augustinus vasıtasıyla Batı tarih felsefesine sirayet eder (Jaspers, 1967, s. 257–264, 294–299; Nisbet, 1969, s. 63–103; Nisbet, 1970, s. 172).

Augustinus’un Eski Yunan düşüncesinden ödünç alıp dinî bir formatla Batı’ya aktardığı “ilerleme” fikri, on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıl düşünürleri tarafından bu kez sekülerleştirilerek yeniden tedavüle sürülür. Onlara göre de değişim, dışsal herhangi bir etkene muhtaç olmaksızın içsel dinamikler aracılığıyla gerçekleşir⁴. Bunlar arasında öncelikle, değişimin içsellığı ve sürekliliği fikriyle, kendinden sonraki ilerlemeci düşünürleri derinden etkileyecek Leibniz’i zikretmek gerekir. Alman filozof, 1714’te felsefesinin genel çerçevesini orta-ya koymak üzere Fransızca telif ettiği *Monadologie* adlı eserinde şöyle yazar:

(...) yaratılmış olan her varlık ve dolayısıyla bizzat kendisi de yaratılmış olan monad⁵ değiş-i-me konudur ve hatta değişim bunların her birinin içinde süreklilik arz eder. Buradan hareket-le şunu söyleyebiliriz: Monadların *tabii* değişimleri bir *içsel* ilkeden ileri gelir zira dışsal bir neden [bunların] içine tesir edemez (Leibnitz, 1930, s. 146, vurgular bize ait).

Comte başta olmak üzere, Condorcet’den Marx’a tüm ilerlemeciler, ilerlemenin kanunu keşfetmesinden dolayı Leibniz’i selamlarlar. “Her basit maddenin mevcut hâli doğal olarak bir önceki hâlinin devamı olduğu gibi, şimdi de geleceğe gebedir” (Leibnitz, 1930, s. 153) diyen Leibniz, on dokuzuncu yüzyıl bilim felsefesinin temel-lerini atar; özellikle “ışık saçan bu aksiyomu” benimseyerek “dinamik” sosyolojiyi kuran ve “üç hâl kanunu” kuramını geliştiren Comte’a ilham verir. Comte, Leibniz’in etkisi altında, değişimin her toplumun özünde bulunan derunî (*intrinsèque*) güç sa-yesinde gerçekleştiğini ileri sürer. Ona göre, toplumsal değişimi kaçınılmaz kılan *içsel* (doğal) bir güç olduğu için fizik âlemde olduğu gibi toplumsal dünyada da te-sadüflere yer yoktur. “Üç hâl kanunu”na tabi olması hasebiyle toplumsal değişim, yönü ve mahiyeti itibarıyla öngörülebilir. “Gelişme” veya “ilerleme”; beşerî tekem-mül (olgunlaşma)⁶ veya –kendi terminolojisiyle ifade etmek gerekirse– “pozitif/bi-

4 On dokuzuncu yüzyılın evrimci düşünürleri, toplumsal değişimde dışsal faktörlerin tesirini görecelileştirerek tali görmekle birlikte kabul ederler: Dışsal etki(ler) değişimi yavaşlatabilir, hızlandırabilir veya ifsat edebilir ancak son tahlilde değişimin esas saiki olamaz.

5 Leibniz’in dağarcığında *monade*, eylemlerin(in) ilke ve kaynağını bünyesinde ihtiva eden, şeylerin bölünemez/indirgenemez, ilk/temel ögesini ifade eder; kısaca töz-özne veya basit töz anlamına gelir.

6 Comte, tekemmül/olgunlaşma kelimesi yerine “hiçbir ahlaki değerlendirme içermeksizin, inkâr edilemez genel bir olguyu karşılayan yalın bir bilimsel ifade olan *gelişme*”nin kullanılabileceğini belirtir. Comte’un entelektüel dağarcığında “tekem-mül” (*perfectionnement*) ve “gelişme” (*développement*) kavramları eşanlamlıdır (Comte, 1975, s. 124 vd.).

limsel hâl'e ulaşmak için gereklidir. Comte'a göre her sosyal sistem *doğal* olarak değişir ve belirli bir *istikamet* doğrultusunda *normal* ve *sürekli* biçimde gelişir. "Üç hâl kanunu"nın vazettiği dinsel evreden metafiziğe, oradan da nihâi olarak "bilimsel/pozitif" evreye geçiş, doğal bir sürekliliğin gereğidir. Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*'nin kırk sekizincisinde; "şimdi geleceğe gebedir" önermesinden hareketle, bilimin amacının sürekliliği düzenleyen ve insanlığın gelişiminin temel gidişatını belirleyen değişmez kanunları keşfetmek olduğunu yazar (Comte, 1975, s. 123).

Marx ise insanlığın ilkel komünizmden komünizme doğru evriminden söz ederken önceki evrelerde olduğu gibi kapitalizmde de değişime yol açan yani bir sonraki evreye sıçratan muharrik bir kuvvet görür. Düşünüre göre kapitalizmin tabii kanunlara bağlı olarak ürettiği toplumsal çelişki ve karşıtlıklar komünizme giden yolu açacaktır. Nisbet'e göre gelişme/ilerlemenin "sürekliliği ilkesinin havarisi" Marx'tır. Alman düşünür, toplumun hareketinin *doğal* yasalarını tayin eder, *normal* gelişiminin ardışık safhalarını tanımlar, çeşitli sosyal formasyonların ardışıklığında *sürekliliği* sağlayan –devrimin de tabii olduğu– içsel gerekliliğe vurgu yapar. Sosyolojik analizlerinin merkezinde devrim fikri olsa da Marx'a göre toplumların sosyalizmle sonuçlanacak değişimi süreklilik içinde gerçekleşecektir. 1867'de *Kapital*'in ilk baskısına yazdığı önsözde şöyle yazar: "Endüstriyel olarak en gelişmiş ülke, sanayileşme ölçeğinde kendisini takip edenlere sadece kendi geleceklerinin resmini göstermektedir" (Marx, 1969, s. 36). Marx'ın devrim kuramı da bir kırılmadan ziyade, toplumsal gelişmenin *sürekliliği* bağlamında gelişmenin *doğal* neticesidir:

Bir toplum, *hareketini yöneten doğal yasanın* yolunu keşfetmeyi başarsa bile –ki bu işin nihâi amacı modern toplumun hareketinin ekonomik yasasını meydana çıkarmaktır– doğal gelişmesinin safhalarını ne bir adımla atlayabilir ne de bazı kararlarla bunları yürürlükten kaldıracabilir; ancak gebelik süresini kısaltabilir ve doğum sancularını hafifletebilir (Marx, 1969, s. 37, vurgular yazara ait).

Toplumsal değişimle ilgili evrensel (zaman ve mekân ötesi) bir kanunun varlığına inanç, Spencer'ın düşüncelerine de yön verir: İngiliz düşünür değişimin (ilerleme) topluma içsel ve kaçınılmaz olduğuna inanır; evrimi biyolojik olduğu kadar toplumsal bir yazgı telakki eder (Spencer, 1894, XIV. bölüm). Gelişme kuramlarının ortak paydalarından olan "gereklilik" ilkesine vurgu yaparak ilerlemenin bir tesadüf olmaktan öte "hayırlı" bir gereklilik olduğunun altını çizer: Değişim, sadece içsel ve –dolayısıyla– kaçınılmaz değil aynı zamanda insanlığın tekâmül ve selameti için gereklidir.

Toplumsal gelişmenin sürekliliği önermesini derinlemesine ilk tartışanlardan biri, klasik gelişmecilikten yeni-gelişmeciliğe (*neo-developmentalism*) geçişin de ifadesi olan Durkheim'dır. Fransız sosyolog, geneli itibarıyla ilerleme düşüncesine bağlı kalsa da bu paradigmanın içkinlik ve süreklilik gibi temel önermelerini titiz bir kritiğe tabi tutmaktan geri durmaz, gelişmeci yaklaşım(lar)a hâkim olan saf evrimci bakış açısının terk edilmesi gerekliliğini savunur. Bu çerçevede, toplumsal grup ve

sistemlerin incelenmesinde ham bir evrimci perspektiften uzaklaşarak “gelişme mekanizmalarına” (işleyişlerine) odaklanılması gerektiğini belirtir. *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*’nda, “toplumsal fenomen, bütün olarak kavrandığında, aslında insanlığın basit bir gelişiminden başka bir şey değildir” diyen –ve bu gelişimin süreklilik içinde ve ardışık safhalar hâlinde gerçekleştiğini belirten– Comte’a atıf (Durkheim, 1983, s. 98) yaptıktan sonra şöyle yazar:

Uygarlığın belirli bir anda erişmiş bulunduğu durumu, onu takip eden durumun belirleyici nedeni olarak tasavvur etmek mümkün değildir. İnsanlığın ardı ardına katettiği aşamalar birbirlerini doğurmamaktadır. Belirli bir dönemde [...] gerçekleşen ilerlemelerin, yeni ilerlemeleri mümkün kıldığı pekâlâ anlaşılabilir; fakat nasıl olur da bunları önceden belirlediği iddia edilebilir? [...] İnsanlığı, elde edilmiş kazanımları sürekli olarak aşmaya sevk eden bir iç eğilimin varlığını kabul etmek gerekir –ki sosyolojinin amacı da bu eğilimin gelişim düzenini keşfetmektir. [...] Nedensel bir ilişki ancak verili iki olgu arasında kurulabilir; oysa gelişimin nedeni olarak kabul edilen eğilim verili değildir; kendisine atfedilen sonuçlara nazaran temel bir önerme olarak ortaya atılmış ve zihinsel olarak inşa edilmiştir. [...] Bir önceki durum bir sonraki durumu meydana getirmez; aralarındaki ilişki sadece kronolojiktir. Bu şartlarda, her türlü bilimsel öngörü imkânsızdır. Şeylerin birbirlerini şu ana kadar ne şekilde takip ettiklerini pekâlâ söyleyebiliriz, bundan sonra hangi düzen içinde takip edeceklerini değil [...]. Genellikle, evrimin geçmişte hangi yönü takip etmişse yine o yönü takip edeceği kabul edilir; fakat bu [kabul] basit bir ön doğruya (*postulat*) dayanır. Söz konusu eğilimin erişeceği sonucu, geçmişte ardı ardına katettiği aşamalara bakarak önceden kestirebilmek için hâlihazırda gerçekleşmiş bulunan olguların bu eğilimin mahiyetini tam olarak ifade ettiğine bizi ikna edecek hiçbir şey yoktur. Üstelik takip ettiği çizgi, neden doğrusal olsun ki? (Durkheim, 1983, s. 116–117).

Gelişmeci teorilerin yukarıda ele alınan iki özelliği (içkinlik ve süreklilik) bağlantılıdır. İlki yani bir ön doğru olarak “içkinlik”, ikincisini yani toplumsal formasyonların “sürekli gelişimi” fikrini içerir. Değişimin içkinliği ve sürekliliği fikri, toplumsal süreçlerde sıçrama, kırılma/kopma, ani ve sert yön değiştirme gibi durumların –canlı varlıkların yaşam çevrimlerindeki gibi– mümkün olmadığını ima eder. Meşhur “şimdi geleceğe gebedir” temel önermesi (*axiom*) bir sürekliliği teminat altına alır. Comte’a göre toplumsal dinamiğin genel ilkesi de burada yatar: Ardışık toplumsal hâller, önceki hâlin zorunlu ürünü ve sonrakilerin doğurucusudur. *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*’nın 5. Bölümünde bir dizi itiraz getirmiş olmakla birlikte Durkheim da genel itibarıyla gelişmeci kavrayış ve görüşlere katılır. *Année sociologique*’in kurucusu, aşağıdaki pasajda şimdiki anlamak için geçmişin önemini vurgular ve sosyologları tarihe yönelmeye davet eder. Ancak bu kez temel saiki, gelişmeciliğin öncüllerini tartışmak değil, söz konusu paradigmanın ön doğrularını pekiştirmektir:

Bugünkü toplumsal fenomenleri, evrimi yönetmek üzere gerekli ölçüde anlamak için bunları, mevcut tecrübemiz dâhilinde verili oldukları hâllerleriyle gözlemlemek yeterli değil midir? [...]. [Hayır,] bu aceleci yöntem yanılsamalara gebedir. Toplumsal gerçeklik, sadece dışarıdan bakılarak ve altyapısını bilinmeden anlaşılmaz. [Şimdi] nasıl olduğunu bilmek için [zaman içinde] nasıl oluştuğunu bilmek yani tarih içinde tedrici olarak meydana geliş biçimini

takip etmek gerekir. Yarının toplumunun ne olacağını, ne olmak zorunda olduğunu az çok isabetli bir şekilde söyleyebilmek için geçmişteki en eski toplumsal formların incelenmiş olması zaruridir. Şimdiyi anlamak için, oradan çıkmak gerekir (Durkheim, 1899, s. V).⁷

İlerleme/gelişme paradigmasının dayandığı bir diğer ön kabul ise tekbiçimciliktir (*uniformitarianism*)⁸. Buna göre değişim, tekbiçimli (*uniform*) güç ve süreçlerin sonucu olarak gerçekleşir. Gelişmeci yaklaşımlara göre değişimin sebepleri zaman ve mekâna göre farklılık göstermez; aynı ve “tekbiçimli”dir. Örneğin Comte’a göre toplumsal hayata hâkim olan olgu, insanın tamamen psşik bir özelliği olan “ilerleme” temayülüdür. İnsanın her geçen gün doğasını daha da geliştirmeye çabalaması bu eğilimin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Yaşam koşullarını iyileştirmek insanın doğuştan gelen, tabii bir arzudur. Gelişme sürecine yol açan, uzun vadede insanlığın ilerlemesini, Comte’un tabiriyle “toplumsal ilerleyiş” (*progression sociale*) sağlayan da işte budur.

Benzer şekilde Marx da insanlığın yürüyüşünü, tekil nedensellik ilkesine bağlı kalarak analiz eder. Fakat ona göre insanlığın yürüyüşüne ivme veren muharrik kuvvet “sınıf mücadelesi”dir. İnsanlığın gelişimi, bu çatışmadan doğan ve toplumsal sınıflar ortadan kalkana dek devam edecek bir harekete geçirici güç sayesinde mümkün olmaktadır. Aşağıdaki meşhur ifade, Marx’ın toplumsal değişime tekbiçimci yaklaşımını açığa vurması bakımından anlamlıdır:

Eğer Alman okur, İngiliz sanayi veya tarım işçilerinin durumuna riyakârca omuz silker ya da iyimser bir biçimde Almanya’da işlerin o kadar da kötü olmadığı düşüncesiyle kendini avutursa, ona açıkça şunu söylemeliyim: *De te fabula narratur*.⁹

Yirminci Yüzyılın İlk Yarısı: Yeni-Gelişmecilik

Toplumsal değişime dair gelişmeci yaklaşımlar, yirminci yüzyıl boyunca önce Durkheim’in temsil ettiği yeni-gelişmecilik (Nisbet, 1970, s. 193 vd.)¹⁰, ardından klasik evrimciliğin içkinlik, süreklilik, tekbiçimlilik gibi temel ön doğrularını ödünç alarak kendi değişim kuramını geliştiren ve başlıca temsilcisi Talcott Parsons olan işlevselcilik yoluyla sosyoloji içindeki varlığını devam ettirir. Yeni-gelişmecilik, saf bir evrimci yaklaşımın terkinin ifade eder; “gelişme mekanizmalarının” tetkikini yani toplumsal nedenselliğe odaklanmayı ön plana çıkarır. Ancak bu yeni perspektif, evrimciliğin yukarıda ele alınan has ilkelere (içkinlik ve süreklilik) vazgeçildiği anlamına gelmez.

7 Durkheim, bu satırları kaleme almadan birkaç yıl önce, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*’nda bunları yazmıştır: “[...] karmaşık arz eden herhangi bir toplumsal olgu, bu olgunun tüm gelişimi bütün toplumsal türler boyunca takip edildiği takdirde açıklanabilir. Karşılaştırmalı sosyoloji, sosyolojinin özel bir dalı değil, salt betimsel olmayı bırakıp olguları açıklamaya yönelmesi itibarıyla sosyolojinin bizzat kendisidir” (Durkheim, 1983, s. 117, 137).

8 Aslen jeolojik bir kuram olan üniformitarianizm, yeryüzünde günümüzde gerçekleşen olayların geçmişte de gerçekleştiğini önermektedir. Hatta bu noktadan hareketle şimdinin, geçmişin olduğu kadar geleceğin de anahtarı olduğunu yani bugüne bakarak geçmişin anlaşılabilirliği, geleceğin de öngörülebileceğini ileri sürmektedir.

9 “Anlatılan senin hikâyendir” (Marx, 1969, s. 36). Marx’ın üniformitarianizmi, aynı sayfada geçen şu ifadesinde de tebarüz eder: “Endüstriyel olarak en gelişmiş ülke, sanayileşme ölçeğinde kendisini takip edenlere sadece kendi geleceklerinin resmini göstermektedir”.

10 Nisbet, “yeni-gelişmecilik” (*neo-developmentalism*) ile aynı anlamda “yeni-evrimcilik” (*neo-evolutionism*) terimini de kullanır (Nisbet, 1969, s. 223–239).

Durkheim, özellikle *Toplumsal İşbölümü* adlı çalışmasında geliştirdiği “mekanik” ve “organik” dayanışma kavramsallaştırmalarıyla teorik olarak yeni-gelişmeci paradigma içinde konumlanır. Comte’un yoğun etkisi altında 1893’te yayımladığı doktora tezinde –üstadınıninkine nazaran daha rafine olmakla birlikte– evrimsel bir yaklaşımı benimser (Durkheim, 1902): Mekanik ve organik dayanışma, toplumun ilkinden diğerine evrildiği iki kutba işaret eder. İki yıl sonra yayımladığı *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*’nda ise toplumsal değişimle ilgili “iç toplumsal ortam”a (*milieu social interne*) öncelikli bir önem atfederek değişimin iç mekanizmalarına dikkat çeker. Durkheim’a göre “her toplumsal sürecin asli kökeni, iç toplumsal ortamın oluşumunda aranmalıdır” (Durkheim, 1983, s. 111).

Toplumu (toplumsal vücut) biyolojik bir organizmaya (biyolojik vücut) indirgeyen mutlak organizmizm (Badie ve Birnbaum, 1982, s. 28) ve klasik evrimciliği aşma çabasına rağmen Durkheim, gelişmeci terimlerle düşünmeye devam eder. Ona göre bir toplumun “gelişimi” bizatihi kendinden gerçekleşmektedir ve bu bağlamda açıklayıcı temel unsur kesinlikle “dış ortam” değildir:

Dış toplumsal ortamın yani mücavir toplumların teşkil ettiği ortamın herhangi bir eyleme sahip olması, ancak hücum ve müdafaa amacına yönelik işlevler üzerinde mümkündür ve daha- sı, etkisini ancak iç toplumsal ortam aracılığıyla hissettirebilir (Durkheim, 1983, s. 115–116).

“İç toplumsal ortam”a vurgu yaparak Durkheim, değişimin “içsellik”ine yani derunî niteliğine atıf yapar. Ona göre “toplumsal ortam” şayet sosyolojik açıklamanın kalkış noktası olarak kabul edilmezse kurtuluşu geçmişte aramaktan başka çare kalmayacaktır (Steiner, 1995, s. 172):

Bu toplumsal ortam anlayışı, kolektif evrimin belirleyici etkeni olarak son derece önemlidir. Zira bu anlayışın kabul edilmemesi halinde, sosyoloji hiçbir nedensellik bağı kuramaz.

[Toplumsal ortam anlayışı kabul edilmezse] tarihsel gelişimin başlıca nedenleri *circumfusa* arasında değil tümüyle geçmişte aranacak (...); toplumsal hayatın güncel olaylarının, toplumun güncel durumundan değil de önceki olaylardan yani tarihsel öncellerden neşet ettiği kabul edilecek ve sosyolojik açıklamalar, şimdiki geçmişe bağlamaktan öteye geçemeyecektir (Durkheim, 1983, s. 116).¹¹

Yirminci yüzyılın ortalarında ise yeni-gelişmeci kuramlar Angloamerikan sosyal bilim çevrelerinde işlevselci yaklaşımların içinden gelişir (Almond, 1965, s. 184–189). Durkheim’in yeni-gelişmeciği gibi Angloamerikan işlevselciliği de değişimin neden ve mekanizmalarının esas itibarıyla toplumsal sisteme içkin olduğunu ileri sürer. İşlevselcilik bağlamında yeniden tecessüm eden gelişmeciliğe özgü toplumsal değişim kuramlarını temsil eden en önemli yazarlardan biri Marion Joseph Levy’dir. Talcott Parsons’un öğrencilerinden olan Levy, yirminci yüzyılda Çin’de geleneksel aile yapısında meydana

¹¹ Durkheim’in, sosyolojik çözümlemeye tarihsel yöneme biçtiği pay Bellah (1965), Steiner (1995), Déloye (1996), Cuin (1997) ve Kabakcı (2010, 2011) gibi pek çok araştırmacı tarafından sorunsallaştırılmıştır.

gelen değişimi incelerken kökleri asırlar öncesine uzanan bir dizi etkene dikkat çeker. Teknoloji ve kültür alanlarında Batı'nın etkisini teslim eder ve söz konusu tesir göz ardı edilerek Çin'deki değişimin incelenemeyeceğini belirtir ancak Batı (yani *dış*) kaynaklı etkiye bir nedensel üstünlük atfedilmesine karşı çıkar. Özetle, Çin'deki değişimin temel saikının esas olarak geleneksel (yani *iç*) yapıda bulunduğunu ve Batı'nın bu değişimi ancak hızlandırdığı sonucuna ulaşır (Levy, 1949 ve 1953, s. 161–197).

Çin'deki toplumsal –özelde aile kurumundaki– değişimi açıklarken bir dışsal etki olarak Batı'ya zafı bir değer biçen Levy ile toplumsal değişim hakkında başlıca açıklayıcı faktörün dış toplumsal ortam olamayacağı konusunda ısrar eden Durkheim arasındaki paralellik dikkat çekicidir. Her iki yazara göre de dış toplumsal ortamın belirli bir etkisinden söz etmek mümkün olsa bile bu etki kendisini ancak iç toplumsal ortam vasıtasıyla hissettirebilir. Medeniyetlerin karşılaşma süreçlerinde, kültürel unsurların yeni bir toplumsal vasata geçerken maruz kaldıkları dönüşüm dikkate alınmazsa, kültürel alışverişin –ve dolayısıyla toplumsal değişimin– mahiyeti tam olarak anlaşılamayacaktır. Özetle, sosyolojik açıklamada iç nedenselliğin dış nedenselliğe üstünlüğü söz konusudur (Bastide, 1956, s. 78).

İşlevselci okulun önde gelen temsilcilerinden Talcott Parsons da birçok yazısında “değişimin içsel (*endogenous*) ve dışsal (*exogenous*) kaynaklarına” değinir (Parsons, 1961, s. 30–79; 1964, s. 87–89; 1964a, 1966). Parsons, toplumsal değişimin içsel ve/veya dışsal nedenlere bağlı olarak ortaya çıkabileceğini teslim etmekle birlikte modernleşme süreçlerini konu edinen çalışmaların genellikle altını çizdiği dışsal dinamikleri ihmal ederek toplumsal sisteme için –*immanent*– değişime vurgu yapar.

Yeni-gelişmecilik, diğer deyişle yeni-evrimcilik paradigmasına tutunan Parsons, bir sistemi “korumaya” matuf süreçlerle onu “değiştirmeye” yönelik olanlar arasında öz itibarıyla fark bulunmadığını iddia eder. Bu iddiasına koşut olarak, hem düzeni hem de değişimi açıklama yeteneğine sahip bir teorik model inşa etmeye yönelir. Parsons'a göre “teori şayet *iyi bir teori* ise (...) bunun değişimle ilgili sorunlara olduğu kadar istikrarlı bir sisteme de uygulanmaması için hiçbir neden yoktur” (Parsons, 1964a, s. 535). Bu önerme, her değişim kuramının değişimden evvelki durumu ve mütehammil unsurları da açıklama kabiliyetini haiz olduğu anlamını içermektedir¹².

Parsons'ın düşüncesinde önemli olan bir diğer nokta, toplumsal değişimin “doğrusallığı” meselesiyle ilgilidir. Evrimin her toplumun eşit derecede maruz olduğu mutlak bir tekdoğrusal (*unilinear*) süreç takip etmediği konusunda ısrarlı olan Parsons, klasik evrimciliğe en fazla yöneltilecek eleştirilerden biri olan tekçiliğe (*monism*) karşı mesafeli durmaya gayret eder. Bazı toplumların daha ileri bir aşamaya geçmeksizin varlıklarını sürdürebileceklerini kabul eder. Ayrıca İsrail ve Antik Yunan örneklerinden hareketle bir toplumun ortadan kalkmasının, insanlığın evriminin sonraki safha-

12 Parsons, söz konusu önermeyle ayrıca –gelişmeci paradigmanın patolojik olarak tasavvur ettiği– toplumsal durgunluk ve mukavemet ihtimaline atıf yaparak, evrimciliğin nirengi noktalarından olan değişimin *normal* olduğu düşüncesini dolaylı olarak tartışmaya açmış olur.

larına kültürel olarak bir “katkıda” bulunamayacağı anlamına gelmediğini ileri sürer (Parsons, 1966, s. 21, 95–108). Klasik evrimciliğin tekdoğrusal değişim tasavvuruna karşı yeni-evrimciliğe intisap ederek çokdoğrusallık (*multilinearity*) anlayışını savunur. Ancak son tahlilde, toplumların evrimini üç döneme ayırarak (ilkel, orta ve modern dönem) evrim düşüncesinin doğrusallık önermesine özü itibarıyla sadık kalmaya devam eder. Özetle, ihtiyatlı bir kuramsal çerçeve ortaya koyma gayretine rağmen Parsons, sosyolojisini gelişmeciliğin temel ilkeleri üzerine bina etmiştir.

Klasik –*tekdoğrusal*– evrim ve ilerleme düşüncesi, yirminci yüzyıl başlarında toplumsal değişime dair üniter bir teori dayatır. Temel iddiası, sınıai toplum yapısının “az gelişmiş” olarak nitelenen toplumların zorunlu olarak yönelecekleri bir form olduğudur. Yeni-evrimcilik ise değişimin *çokdoğrusal* olabileceğini ve bu bağlamda her toplumun kendi modernitesini yaratabileceğini teslim eder. Aynı yüzyılın ortalarından itibaren üçüncü dünya ülkeleri üzerine sosyoloji ve siyaset bilimi alanlarında yapılan çalışmalar artık modern topluma giden yolun çoğulluğuna vurgu yapmaktadır. Endonezya’daki siyasal dönüşüme dair bir çalışmada yer alan şu ifadeler bu yeni yaklaşımı özetler niteliktedir: “Her toplum kendine özgü bir moderniteye ulaşmak üzere kendi gelişme yolunu takip eder... Ölçü olarak artık Batı modelini kullanamayız” (akt., Balandier, 1971, s. 80).¹³

Gelişmeci “Retorik”: İkinci Dünya Savaşı Sonrası İdeolojik / Etnosantrik İllüzyonlar

Gelişmecilik; yalnızca bir dizi teori ve saha araştırmasıyla desteklenen bir *paradigma* değil aynı zamanda toplumun –ve toplumsal değişimin– ideolojik bir temsilidir, kısaca bir *Weltanschauung*’dur (Smith, 1985). Bu bilimsel-ideolojik çerçeve içinde, İkinci Dünya Savaşı akabinde ortaya atılan siyasal gelişme kuramlarına göre her toplum benzer etaplardan geçmek suretiyle Batı’nın temsil ettiği, kemale ermiş modele doğru evrilmek durumundadır.

Savaş sonrası dönemde gelişmecilik perspektifiyle yapılan çalışmalarda güdülen temel amaç, değişimin neşet ettiği tarihsel derinliği ortaya koymak değil, gruplarda ve toplumsal sistemde ortaya çıkan değişimi tahrik eden dâhilî mekanizmaları kavramaktır. Bu çalışmalarda, grupların ve toplumsal sistemin –dışsal koşullardan bağımsız olarak– gelişme potansiyel ve kapasitesine sahip olduğu kabul edilir. Bunların, içsel bir eğilime boyun eğdiği ve yaşam döngüleri boyunca kendilerini gerçekleştiremeye çalıştıkları varsayılır. Böylece “içerinin dinamiği” vurgulanır ve bunun kısa vadedeki etkileri ele alınır. Bu yaklaşımın tabii bir neticesi olarak geçmiş, olayların birbirleriyle olan bağlantısından ziyade kendinden bir değişim sürecini ifade eder. Toplumların oluşu/dönüşümü veya bunları meydana getiren sistem ve yapılar esas olarak içsel bir gereklilik bağlamında değerlendirilir; zorlayıcı dışsal unsurlar hesaba katılmaz. Zaman

¹³ *Etnolog* Balandier, bu ifadeleri Gerald S. Maryanov’un *Politics in Indonesia. An Interpretation* (1966) başlıklı çalışmasından aktarır.

ve mekândaki işaret noktalarına vurgu yapılmaz; asıl önemli olan bir kurum veya yapının farklı formlarının ortaya çıkış düzenidir (Balandier, 1971, s. 21–22).

Klasik sosyolojinin hazırladığı zemin üzerine oturan bu yaklaşım, 1950’li yılların savaş sonrası ikliminde örgütlenen hatırı sayılır sayıda bilimsel kitap, makale ve toplantılarla siyaset bilimine yoğun bir şekilde sirayet eder (Committee on Comparative Politics, 1971).¹⁴ Son derece ideoloji yüklü bu çalışmalar, modern pratiklerin yayılma ve gelişme süreçlerini sosyoekonomik nicel verilerden hareketle ölçme ve değerlendirmeyi amaçlar. 1950’li yılların başından itibaren –her zaman siyasal gelişmeyle irtibatlandırılan– ekonomik analiz, gelişme fenomenlerinin incelenmesinde öncü bir rol oynar. Bu analizlerde, gelişmeci yaklaşımların ortak özelliği olan genel bir iyimserlik dikkat çeker. Albert O. Hirschman, ekonomik gelişme hakkında 1950’lilerin sonunda literatüre kazandırdığı teorisiyle bu iyimser eğilimin en önemli temsilcilerindendir.

The Strategy of Economic Development başlıklı çalışmasında Hirschman, ekonomik gelişme hakkında kendisinininkinden önce yapılan çalışmaları tartışır ve bunları, gelişmekte olan ülkeler için cesaret kırıcı bir kötümserlik taşıdıkları için eleştirir. Söz konusu çalışmaların geldiği aşama itibarıyla bir paradigma değişikliğinin yaşandığını belirterek, tabii kaynaklar ve sermaye gibi nicel unsurlardan hareketle yapılan nesnel değerlendirmelerin yerini, inanç ve değer sistemleri gibi ölçülmesi imkânsız unsurlara dayanarak yapılan öznel değerlendirmelerin aldığını gözlemler (Hirschman, 1959, s. 1). Bazı tutum, inanç ve değer sistemlerinin, diğerlerine göre girişim ruhu ve yaratıcı inisiyatifi çok daha fazla desteklediği yönündeki Weberci yaklaşımları kategorik olarak reddeder (Hirschman, 1959, s. 2). Bölünmeden sonra Pakistan’da, İkinci Dünya Savaşı akabinde Orta Doğu’da ve 1930’lardan itibaren Latin Amerika’da çok kısa sürede endüstriyel bir girişimci sınıfının doğması, Hirschman’a göre az gelişmiş ülkelerin her birinin seferber olmaya hazır girişimci “ihtiyat kuvvetlerine” sahip olduklarını ve bu grupların en az Püritenler kadar azim ve iradeyle hareket ettiklerini gösterir (Hirschman, 1959, s. 3–4).

Savaş sonrası dönemde antropoloji alanında ortaya çıkan yeni eğilimler Amerikalı ekonomiste ciddi bir destek sunar. Hirschman’ın özellikle atıfta bulunduğu Clyde Kluckhohn şöyle yazar:

İki kuşak boyunca antropologlar saplantıyla, halklar arasındaki farklılıkların peşine düştüler ve kuşkusuz ‘kültürün evrensel unsurları’ ve müşterek psikolojik özelliklerin temelinde yer alan – ve farklılıklar kadar gerçek olan– benzerlikleri görmezden geldiler (Kluckhohn, 1953, s. 515).¹⁵

14 1954-1970 yılları arasında siyasal gelişme bağlamında gerçekleştirilen çalışmaların (yayın, konferans, seminer, vs.) kapsamlı bir listesi, *Social Science Research Council* tarafından 1971’de yayımlanmıştır.

15 Bu tespit, Kluckhohn’un Morgan’la birlikte yaptığı ortak bir çalışmada daha önce dile getirilmişti (Kluckhohn ve Morgan, 1951, s. 120–121). Söz konusu dönemde, antropolojik çalışmalarda “benzerlikleri” ön plana çıkarma eğilimi hakkında ayrıca bk. Murdock (1946, s. 123–140).

Antropolojideki yeni eğilimlerden böylece destek alan Hirschman, iktisadi gelişme için “sonu olmayan bir etkenler, koşullar ve engeller listesi” ortaya koyan çalışmaların, gelişmekte olan ülkelerin “cesaretini kırdığını” belirtir (Hirschman, 1959, s. 1). “Azgelişmiş” ya da “geç kalan” (*latecomers*) ülkelerin iktisadî gecikmelerinin uluslar arasındaki derin farklılıklardan değil yeryüzünün her yerinde mevcut bulunan potansiyel kaynakların harekete geçirilmesindeki zorluktan kaynaklandığını ileri sürer. Özetle, klasik gelişmeciliğin naif iyimserliğine¹⁶ sarılarak ya da kendi tabiriyle “ilerleme retoriklerini” (Hirschman, 1991) temellük ederek her toplumun, bünyesinde kendi gelişiminin “tohumlarını” taşıdığını ve ulusların ekonomik gelişmelerinin vatandaşların bu amaçla örgütlenme kararlılığına bağlı olduğunu iddia eder (Hirschman, 1959, s. 8). Böylece Hirschman, gelişmenin şeylerin doğasına mündemiç yani doğal olduğunu ve toplumun hareketinin bu eğilimin kendini ifade etme derecesiyle ölçülebileceğini iddia eden evrimci geleneğe bağlanır.

Hirschman’ın 1950’li yılların sonunda yaptığı bu analizler esas olarak iktisadi alana odaklanır. 1960’lardan itibaren ise gelişmeci yaklaşımların toplumsal ve siyasal alanlara doğru yayıldığı gözlemlenir. Walt W. Rostow’un çalışmaları bu yeni durumun ifadesidir. Aslen iktisat tarihçisi olan, Başkan John F. Kennedy’nin danışman grubu (*brain trust*) içinde yer alan ve sonraki Başkan Lyndon B. Johnson’ın da müşavirlerinden Rostow, beş evreli bir gelişme modeliyle meşhurdur: 1) Geleneksel Toplum (*Traditional Society*), 2) Atılıma Hazırlık (*Preconditions for Take-off*), 3) Atılım (*Take-off*), 4) Olgunluğa Yönelme (*Drive to Maturity*) ve 5) Kitleleşme (*Age of High Mass Consumption*) (Rostow, 1960)¹⁷. Rostow, saf bir ekonomik analizin ötesine geçerek bu evrelerin her birine belirli bir toplumsal örgütlenme biçimi ve siyasal modelin (seçkinlerin belirleyici rolü, milliyetçilik, demokrasi vs.) tekabül ettiğini ileri sürer. Bu “tipolojik” yaklaşım (ardı ardına gelen evrelerin birer *ideal tip* olarak tanımlanması) değişimi bir evreden sonrakine geçiş olarak tasavvur eder; süreci statik bir dizi tasvir eşliğinde basitleştirerek inceler.

Kitabının girişinde Rostow öncelikle, belirlediği gelişim evrelerinin “keyfi” bir tasavvur olduğunu yani muhtelif analiz modellerinden sadece birini ifade ettiğini belirtir ve kendi modelinin “modern tarihle sınırlı” kaldığını kaydeder. Ayrıca, ortaya koyduğu dönemselleştirmenin, modernleşme süreçlerinin *tekbiçimliliğini* göstermeyi amaçladığını ancak her bir toplumsal deneyimin “tekil” özelliklere sahip olduğu gerçeğinin de teslim edilmesi gerektiğini vurgular (Rostow, 1960, s. 1).

Ne var ki Rostow’un modernleşme tecrübelerinin “tekilliği” konusundaki vurgusu sözde kalır; toplumları gelişim evrelerinden birine yerleştirme kaygısı ön plana çıkar.

16 Modernleşme teorilerine sızan gelişmeci “iyimserlik” hakkında eleştirel bir değerlendirme için bk. Mazrui (1968, s. 69–83).

17 Rostow’un eserinin başlığında yer alan “Komünist Olmayan Bir Manifesto” ifadesi, çalışmanın siyasal-ideolojik yönelim ve maksadını açıkça ortaya koymaktadır. Eser, yayımlandıktan çok kısa bir süre sonra, dönemin politik iklimiyle bağlantılı olarak birçok dile çevrilmiş, Türkiye’de de Erol Güngör tarafından tercüme edilerek 1966’da *İktisadî Gelişmenin Merhaleleri: Komünist Olmayan bir Manifesto* başlığıyla yayımlanmıştır (Ankara: Türkiye Ticaret Odaları Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası). 1970’de, bu kez Milli Eğitim Bakanlığı tarafından neşredilen eserin, 1990’larda yapılan iki baskısı mevcuttur (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1996 ve 1999).

Böylece Rostow, ekonomik gelişme derecelerine bakarak toplumları tasnif etmeye – gelişmenin beş evresinden birine yerleştirmeye– koyular: Newton-öncesi¹⁸ toplumları (Çin hanedanlıkları, Orta Doğu-Akdeniz havzası medeniyeti, Orta Çağ Avrupası) “geleceksel” olarak niteler. Hatta bazı Newton-sonrası toplumları da insanın “iktisadi fayda gayesiyle çevresini sistematik olarak dönüştürme hususunda kazandığı yeni kabiliyeti” bir müddet kavrayamadıkları için aynı kategoriye dâhil eder (Rostow, 1960, s. 5).

Rostow’a göre “atılıma hazırlığın ön şartları” ilk olarak on yedinci yüzyılın sonlarıyla on sekizinci yüzyılın başlarında Batı Avrupa’da oluşmuştur (Rostow, 1960, s. 6). Ön şartların oluşum dönemini, kısa ve uzun vadede iki şekilde belirler. İlki yani ön şartların kısa vadede oluşumu, sanayileşme arifesinde özel ve/veya kamusal alanda gerçekleşen gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkmıştır. İkincisi yani ön şartların uzun vadede oluşumu ise çok daha eskidir; siyaset ve ekonomi alanlarında –zaman zaman inkitaya uğrayan– modernleşme hareketlerini ve bunların maruz kaldığı reaksiyonları da kapsayan daha geniş bir dönemi ifade eder (Rostow, 1971, s. 54). Rostow, belirlediği bu dönemselleştirme kriterleri bağlamında, atılıma hazırlığın ön şartlarının oluşumunu farklı ülkeler örneğinde belli tarihlere bağlar: Örneğin Fransa için atılıma hazırlığın ön şartlarının kısa vadede oluşum dönemini 1789 Devrimi’yle başlatır; söz konusu şartların uzun vadede oluşumu ise 1660’lara yani Kolbertizm’e¹⁹ kadar iner. Bu tarihlerin Türkiye örneğindeki karşılığı ise 1908 (Jön-Türk Devrimi) ve 1789’dur (III. Selim’in tahta çıkışı) (Rostow, 1971, s. 55). Rostow ayrıca “atılıma hazırlığın ön şartlarının” *içsel* bir itici güç ile değil, daha ileri bir seviyede bulunan toplumlardan gelen bir dizi *dışsal* zorlamaya (istilalara) bağlı olarak oluştuğunu kaydeder. Bu istilalar (gerçek veya mecaz anlamıyla), geleneksel toplumları sarsmış hatta parçalanmalarına neden olmuş, eski kültürün temelleri üzerinde yükselen –geleceksel toplumun yerini alacak– modern bir toplumun kurulma sürecini başlatan düşünce ve duyguları harekete geçirmiştir (Rostow, 1960, s. 6).

Rostow’un incelediği üçüncü aşama olan “atılım”²⁰, toplumların yaşamlarındaki en önemli dönemeçtir. Bu aşamada toplum, geçmişin engellerini aşmayı ve *mun-tazam gelişimine* mâni dirençlerin üstesinden gelmeyi başarır. O vakte kadar etkisi aritmetik ve kısıtlı olan iktisadi ilerlemenin unsurları, bu safhada etki alanını genişletmiş ve topluma hâkim olmuştur. Rostow, Britanya’nın “atılım” çağına takriben 1783-1802, Fransa’nın 1830-1860, Amerika Birleşik Devletleri’nin 1843-1860, Almanya’nın 1850-1873, Japonya’nın 1878-1900 ve Rusya’nın 1890-1914 yılları arasında girdiğini kaydeder. Türkiye “atılım” safhasına 1937’den itibaren girmiştir; Hindistan ve Çin ise 1952’yi beklemek durumunda kalmışlardır (Rostow, 1960, s. 9, 38).

18 Rostow’a göre Newton, “insanların dış dünyanın idrak edilebilir bazı kanunlara boyun eğdiğine ve üretim amacıyla sistematik olarak düzenlenebileceğine inanmaya başlamalarını” ifade eden önemli bir dönüm noktasını simgeler (Rostow, 1960, s. 4; Rostow, 1971, s. 26–53).

19 XIV. Louis’in maliye bakanı Jean-Baptiste Colbert öncülüğünde yürütülen korumacı-müdahaleci iktisat politikaları.

20 “Atılım” (*take-off*) kavramının ve genel olarak Rostow’un çalışmasının eleştirel bir değerlendirmesi için bk. (Freyssinet, 1966, s. 135–147).

Rostow, “atılım” evresinden “olgunluk” merhalesine geçişin ne kadar zaman alacağı konusunda “dogmatik” bir tutumla kesin bir süre vermenin mümkün olmadığını not etse de yaklaşık bir vade biçmekten de kendisini alıkoyamaz: Genel kural itibarıyla, atılımın başladığı andan olgunluğa ulaşana dek geçecek süre altmış yıldır (Rostow, 1960, s. 9–10).

Rostow’a göre “ilerlemiş” toplumların istilalarına karşı bir tepki olarak ortaya çıkan milliyetçilik, “geleneksel” toplumdan “modern” topluma geçiş sürecinin başlıca muharrir güçlerindedir. İktidar sahiplerinin, geleneksel toplum modeline sırtlarını dönmelerinin nedeni “daha fazla para kazanmak” değil, bu toplum yapısının gelişmiş dış güçlerin aşağılayıcı istilalarına cevap verme kabiliyetinden yoksun olmasıdır (Rostow, 1960, s. 26–27). Birey ve ulusların haysiyetleri, gelişmiş toplumlar tarafından rencide edilmemiş olsaydı, Rostow’a göre geleneksel toplumların modernleşme ritimleri –on dokuz ve yirminci yüzyıllarda tanık olunandan– çok daha yavaş olurdu (Rostow, 1960, s. 28).

Rostow, modernleştirici güçlerin, hızlarını düşürecek bir dirençle karşılaşabileceklerini belirtir. Ancak bu noktada yaşanan asıl çatışmanın, çıkar grupları veya zıt görüşler arasında değil, modernleşmenin vaatleri ile geleneksel yaşamın değer ve kurumlarına bağlılık arasında kalan insanların zihinlerinde ortaya çıktığının da altını çizer. Dolayısıyla, değişimin iç ve dış amilleri hakkındaki değerlendirmelerini “atılım” ve “olgunluğa yönelme” evrelerini kapsayacak şekilde genişletir. Gelişimin bu aşamalarında, değişimin esas itici gücünü içsel faktörlerin teşkil ettiğini vurgular, dış kaynaklı olanların ise tali olduğunu belirtir (Rostow, 1971, s. 98).

Son tahlilde, Rostow’un modernleşme tecrübeleriyle ilgili analizleri aşırı genellemelerle maluldür. Modernleşme tecrübelerinin –kısmen– anlaşılmasını sağlayacak bir dizi açıklama sunmasına rağmen Rostow’un önerdiği kuramsal analiz, Batı-dışı toplumların sosyopolitik değişimlerini tam olarak aydınlatmaktan uzaktır. Rostow, modernleşme fenomenini saf bir ekonomik analizin ötesine geçerek özellikle siyasi bir görüş açısıyla incelemeyi amaçlar. Bu maksatla siyaset biliminin bazı temel konu başlıklarını (milliyetçilik, demokrasi, seçkinler vb.) merkeze alır. Ancak, toplumların siyasi kültür ve tarihlerini analizine yeteri kadar dâhil etmemesi, modernleşme tecrübelerinin farklılıklarını görmesine engel olur. Toplumsal değişimin açıklanmasında içsel faktörlere öncelik atfetmesi ve değişimi tekdoğrusal bir süreç olarak tasavvur etmesi, Rostow’un gelişmeci kuramların genelleyci ve basitleştirici açıklamalarından kurtulmadığının ifadesidir.

Soğuk savaş döneminde, gelişmeci paradigma ekseninde yapılan çalışmaların –ideolojik karakterinin yanı sıra– dikkat çekici bir diğer özelliği *etnosantrik* olmalarıdır. Bu özelliğin çok belirgin bir şekilde görüldüğü çalışmaların başında, Daniel Lerner ve Edward Shils’in eserleri gelir.

Geliştirdiği “modernleşme kuramı”nda Daniel Lerner, toplumların modernleşme düzeylerini toplumsal katılım derecesine göre ölçer. Yazara göre toplumsal katılım, ar-
dışık dört safhayla özdeşdir: kentleşme, okuryazarlık, medyanın kullanımı ve seçmen davranışı (Lerner, 1964, II. Bölüm). Belirlediği bu dört safhadan da anlaşılacağı üzere, Lerner’in kuramsal çerçevesinde toplumsal göstergeler ve bunlara bağlı olarak toplumsal hareketlilik merkezî bir yere sahiptir. Altı Orta Doğu ülkesinin (Türkiye, Lübnan, Mısır, Suriye, Ürdün ve İran) modernleşme tecrübelerini ele aldığı eserinde geliştirdiği kurama göre, siyasal ve toplumsal gelişmeyi anlayabilmek ancak Batı toplumlarına referansla mümkündür. Zira Orta Doğu halklarının modernleşme süreçlerini kavrayabilmek için Batı’da tarihsel olarak nasıl bir deneyimin yaşanmış olduğunu hatırlamak gerekir (Lerner, 1964, s. 46). Lerner –kendisine yöneltilecek eleştirileri öngörerek– bu düşüncesinin “etnosantrik” olarak değerlendirilemeyeceğini, çünkü Batı’daki modernleşme tecrübesinin temel bazı “evrensel özellikler” arz ettiğini ileri sürer: Batı’da gelişmiş olan bu “temel model” tarihsel bir gerçekliktir ve Batı-dışı toplumların modernleşme süreçlerinde yeniden zuhur etmektedir (Lerner, 1964, s. 46).

Kitabının ikinci baskısına yazdığı önsözde Lerner, etnosantrizm meselesini yeniden ele alır; fakat bu kez kendi kuramını değil, genel olarak Batı’nın etnosantrik olduğuna dair eleştirilerle yüzleşir. Lerner’a göre Batı-dışı toplumların modernleşme sürecinde karşılaştıkları zorluk ve sıkıntıların nedeni, Batı –etnosantrizmi– değildir. Gelişmekte olan ülkelere yönelik Amerikan yardım programına atıf yaparak (Lerner, 1964, s. VIII), Orta Doğu ülkelerinin modernleşmesine engel olan ve söz konusu süreçte bazı bunalmalara yol açan şeyin Amerikalıların –veya genel olarak Batılıların– etnosantrizmi olmadığını söyler. Şayet bir etnosantrizmden söz edilecekse, Lerner’a göre bu, Orta Doğu halklarının kaynağını antikolonyalizmden alan etnosantrizmidir –ki politik olarak “aşırılı milliyetçilik”, psikolojik düzlemde ise “zenofobi” olarak tezahür eder (Lerner, 1964, s. 47). Lerner’a göre Batı, Orta Doğu örneğinde sadece geleneksel toplum yapısını sarsan *stimulinin* kaynağı değil, aynı zamanda modern bir toplumun inşası için gerekli bir modeldir. Lerner’in genel hipotezi özetle şudur: Orta Doğu toplumları, Batı’nın vardığı noktaya ulaşmaya çabalamaktadırlar;²¹ ancak, Batı’nın asırlar alan gelişiminin tarihsel evrelerini katetme hususunda pek “sabırlı” değillerdir (Lerner, 1964, s. 47).

Lerner’in sanayileşme, kentleşme ve okuryazarlık arasında bir korelasyon olduğu varsayımı üzerine kurduğu modernleşme teorisinin bazı mantıki kusur, hatta tarihsel hatalarla malul olduğunu da ayrıca belirtmek gerekir. Bu bapta, Orta Doğu’da on beş ila on yedinci yüzyıllarda ulaşılan şehirleşme düzeyinin Batı’dakinden çok daha ileri olduğu hatırlanmalı, buna rağmen ne sanayileşmeye ne de okuryazarlık düzeyinde bir artışa yol açtığı altı çizilmelidir. 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Orta Doğu’da şehirler, korporasyonların eski önemini yitirmesi ve ticaret alanında

21 Lerner’in eserinde kullandığı ifade tam olarak şöyledir: “Amerika ne ise, Orta Doğu’nun olmak istediği de odur” (Lerner, 1964, s. 79).

ortaya çıkan bazı gelişmelere paralel olarak kan kaybetmiştir. On dokuzuncu yüzyıl sonlarında Batı'yla ticaretin canlanması, yirminci yüzyılda ise sanayileşme, idari ve ticari aktivitelerin yükselişiyle birlikte şehirleşmenin yeniden hız ve önem kazandığı gözlemlenmektedir (Polk ve Chambers, 1968'den akt., Karpat, 1973, s. 23).

1950'lerde Lerner'in eserinde somutlaşan etnosantrizm, sonraki on yılın gelişmeci araştırma ve analizlerine de sirayet eder. Böylece Batı, Batı-dışı ülkelerdeki değişimi incelemek/ölçmek için tek kıstas olma özelliğini 1960'lı yıllarda da sürdürür. Bu dönemde etnosantrik-gelişmeci yaklaşımı benimseyen, temsil gücü en yüksek araştırmacılar arasında Edward Shils'ı zikretmek gerekir. Shils, modernleşme hakkındaki çalışmalarında Batı'yı, Batılı değer ve normları referans alarak Batılı olmayı, Batı ile ve Batı'ya göre açıklamaya çabalar.

Modern politik pratikleri, ölçülebilir sosyoekonomik faktörler bağlamında inceleme eğilimi 1950'li yılların ortalarından itibaren giderek önem kazanır; 1960'lı yıllarda ise işlevselci okulun etkisi ve Shils'in çalışmalarıyla zirveye ulaşır. Beşli bir politik sistem tipolojisini (siyasal demokrasi, vesayet demokrasisi, modernleştirici oligarşi, totaliter oligarşi, geleneksel oligarşi) esas alan *Political Development in the New States*, söz konusu yıllarda gelişmeci yaklaşımların aşırı genelleşici, basitleştirici ve “etnosantrik”²² karakterinin *par excellence* tezahür ettiği başlıca eserler arasında yer alır (Shils, 1968).

Shils'in adı geçen eserinde kilit taşı mesabesinde olan tema, dekolonizasyon sürecinde doğan yeni devletlerde elitlerin belirleyici rolüdür. Yazarın temel hipotezine göre, sömürgecilikten kurtulmuş toplumlarda geleneksel unsurlar tedricen elenecek ve bunların yerine modern olanlar ikame edilecektir. Amerikalı sosyoloğa göre, oluşumlarını henüz tamamlayan bu genç devletlerin elitleri, moderniteyi her şeyden önce –Shils'in “değişime açık, *ancien régime*'e karşı olmak” şeklinde tanımladığı– “dinamizm” ile özdeşleştirirler. Shils, modernleşme sürecindeki ülkelerin elitlerinde gözlemediği bu özdeşleştirme mantığını bir ileri aşamaya taşır: Modernite demokrasiyi içerir, demokrasi ise “eşitlikçi bir rejimi” ifade eder. Modern olmak, “bilimin” kanunlarına göre eğitim almayı gerektirir. “İktisadi gelişme”, “ulusal egemenlik” ve “uluslararası planda etkili olmak” modernitenin diğer koşullarıdır. Özetle, Shils'e göre “modern” olmak, Batı'ya bağımlı olmadan “Batılı” olmak anlamına gelir (Shils, 1968, s. 7–11).

Özetle savaş sonrası gelişmeci çalışmaların müşterek ideolojik özü, Shils'in eserlerinde de mevcuttur. Söz konusu yıllardaki uluslararası kontekst, özellikle de dekolonizasyon süreci bağlamında değerlendirildiğinde, “Batı'ya bağımlı olmadan Batılı olmak” formülasyonu Shils'in ideolojik yaklaşımını ele verir: O, “bağımsızlıklarını” yeni elde etmiş toplumlara hedef olarak –kendi dağarcığında modernleşmeyle eşanlamlı olan ve siyasal gelişmenin nihai safhasını ifade eden– “Batılılaşmayı” işaret eder.

²² Modernleşme kuramları ve “etnosantrik” karakteri itibarıyla gelişmeciliğin eleştirel bir değerlendirmesi için bk. Mazrui (1968, s. 70 vd.) Modernleşme kuram(lar)ı hakkında bir diğer eleştirel değerlendirme için bk. Coşkun (1989, s. 289–304).

Antropolojik Açılım

Gelişmeciliği Aşmak

Toplumları tekbiçimlileştirerek tasavvur eden ve toplumsal değişimi anlamada önceliği iç dinamiklere tanıyan gelişmeci ve işlevselci paradigmlar ve bunların yukarıda zikredilen hibrit formları, 1970'lerin başlarından itibaren pek çok cepheden eleştirilere maruz kalarak irtifa kaybeder. Bir siyasal modelin diğerleri üzerinde mutlak üstünlüğünü iddia etmek, tek yönlü bir istikameti savunmak neredeyse imkânsız hale gelir. Bu noktada yirminci yüzyılın başından itibaren “kültür”ü merkeze alan, kültürlerin ve tarihsel tecrübelerin biricikliğine vurgu yapan antropoloji disiplini, klasik gelişmecilik kuramlarının alternatifi olarak gündeme gelir. Özellikle antropologların ve antropolojiyle yakın temasta olan siyaset bilimcilerin geliştirdiği bu açıklama modelleri, toplumları diyakronik değil senkronik olarak, tarihsel/kültürel tikelliklerine vurgu yaparak inceleyen, toplumsal değişimi açıklama konusunda dış dinamiklerin, toplumlar arası etkileşim ve alışverişlerin önemine vurgu yapan güçlü bir ampirik vurguyla gelişmeci spekülasyonların karşısına çıkar.

Bu kuramlarla hesaplaşarak, toplumsal-siyasal değişimle ilgili analizlere yeni bir perspektif kazandırmaya çalışan en önemli isimlerden biri David E. Apter'dır. Amerikalı işlevselci sosyolog ve siyaset bilimci, Altın Sahili (*Gold Coast*)'nde modern devletin kuruluş sürecini incelediği 1955 tarihli ilk çalışmasında, gelişmeci okulun temel ilkelerini benimser görünür.²³ Ancak ilerleyen yıllarda, Batı Afrika, özellikle de Gana ve Uganda'ya olan ilgisini sürdürmekle birlikte yüzünü antropolojiye döner (Apter, 1970). Değişimi tam manasıyla anlamanın, antropolojiden geçtiğini savunan Apter, gelişmeci siyaset bilimi tarafından “sıfır noktası” olarak telakki edilerek ilgi gösterilmeyen ya da modernitenin zıttı olarak ele alınan geleneğin –ve dolayısıyla tarihin– siyasal analize dâhil edilmesi gerektiğini ileri sürer²⁴. Böylece, siyasal gelişmeciliğin temel hipotezlerini tartışmaya açar. Bir yandan –*The Politics of Modernization* adlı çalışmasında– modernleşme stratejilerinin çoğulluğunu göstererek tekbiçimli değişim inancını sarsar (Apter, 1967); diğer yandan, modernleşme süreçlerini aktörlerin tercih ve kararlarına bağlı olarak ortaya çıkan siyasaların bileşkesi olarak değerlendirerek süreklilik arz eden, tekdüze ve *kendinden* değişim düşüncesine karşı çıkar. Böylece, işlevselci sosyoloji ile eylem sosyolojisini mezcederek siyaset bilimine yeni bir soluk getirir.²⁵

23 Apter'in Altın Sahili'nde modern devletin inşa süreciyle ilgili eseri, ilk olarak *The Gold Coast in Transition* başlığıyla yayımlanır (1955). Eski bir Britanya sömürgesi olan Altın Sahili, 1957'de bağımsızlığını kazandıktan sonra Gana adını alacak ve Apter'in eserinin daha sonraki baskıları *Ghana in Transition* başlığıyla yayımlanacaktır (1972).

24 Apter, *Ghana in Transition* adlı eserinin 1958, 1963 ve 1972 baskılarına yazdığı Önsözlerde bu gerekliliğin altını çizer. Apter'in metinlerinden oluşan *Pour l'État, contre l'État* başlıklı derlemeye yazdığı Önsöz'de Bertrand Badie, Amerikalı siyaset bilimcinin analizlerinin kuramsal ve metodolojik evrimini değerlendirir. Geleneğin siyasal analize dâhil edilmesi gereği hakkında ise bk. Apter (1988, s. 80–81).

25 Apter'in önerdiği yeni yaklaşımın, aynı dönemde kıta Avrupası'ndaki siyaset bilimi çalışmalarına da etkilediğini not etmek gerekir. Örneğin Fransa'da J. Leca ve J.-C. Vatin, Cezayir'deki siyasal rejim ve kurumlar üzerine yaptıkları ortak çalışmalarında, Apter'in kavramsal çerçevesini ödünç alarak hem “modernleşme” ile “gelişme” arasında yapılması gereken ayrımı hem de “geleneksel” ile “modern” arasındaki ilişkiye dikkat çekerler (Leca ve Vatin, 1975, s. 286, 480–482).

Apter'ın siyasal gelişme literatürüne bir diğer –eleştirel– katkısı, söz konusu paradigmanın etnosantrik ön doğrularını (*postulat*) tartışmaya açmasıdır. Ona göre gelişme, “tercih” yelpazesinin genişlemesiyle ilgili bir durumdur. Tercihler ile kastettiği şey ise birey ve kolektivitelerin niyet ve eğilimlerine bağlı olarak oluşan alternatifler dizidir. Apter ayrıca, tercihlerin çeşitlenmesi ve çoğalmasının gelişmenin asli “projesi” olduğunu kaydeder (Apter, 1988, s. 4, 44). Bu yeni yaklaşım doğrultusunda bakıldığında siyasal gelişme, Batı'ya dâhil olmayı ifade etmemektedir.

Apter, siyasal gelişme ile modernleşmeyi birbirinden kategorik olarak ayırmak gerektiğine inanır, önceliği ikincisinin analizine tanır. Ona göre siyasal gelişme çok genel ve evrensel bir süreçtir; toplumsal rollerin yeniden taksimi sonucu ortaya çıkan her türlü değişimi ifade eder. Modernleşme ise oldukça özel bir fenomendir; sanayileşmeden kaynaklanan yeni toplumsal rollerin geleneksel toplumlara ithali anlamına gelir. Modernleşme, sanayileşmemiş toplumlarda, bazı profesyonel, teknik veya idarî rollerin hastane, okul, üniversite ve bürokrasi gibi kurumlara aktarımı olarak tanımlanabilir (Apter, 1967, s. 42).

The Politics of Modernization'da Apter, modernleşmenin doğrudan etkileri arasında en başta gelenin yeni toplumsal rollerin ortaya çıkışı olduğunu vurgular. Söz konusu süreçte, “geleneksel” olanların yanı sıra “yeni” roller belirir; ancak üçüncü bir toplumsal rol tipi daha görülür: geleneksel rollerin kısmi dönüşümüyle ortaya çıkan “uzlaşmacı” (*accommodationist*) roller (Apter, 1967, s. 124).

Amerikalı araştırmacı, bu üçüncü toplumsal rol tipinin teorik temellerini esas olarak Gana üzerine yaptığı ampirik çalışmada atar. Bu eserinde, genel olarak Doğu Afrika'daki İngiliz sömürgelerinde, özellikle de Gana'da, İngiliz parlamenter demokrasi modelinin gelişimini ve kabile(ler)den ulusa geçişin koşullarını inceler. Modernleşme sürecinde içsel ve dışsal faktörlerin etkisini sorunsallaştırır ve araştırmasının merkezine “kurumsal transfer” kavramını koyar (Apter, 1972, s. 9). Apter'ı bu noktaya getiren; değişimin her topluma içkin ve içsel olduğunu varsayan, bu ön kabulün neticesi olarak da içsel etkenleri değişimin yegâne nedeni gören klasik gelişme kuramlarını sorgulamasıdır. Amerikalı sosyolog ve siyaset bilimci, değişimin sırf içsel saiklara bağlı olarak gerçekleştiğini ileri süren yaklaşımlara itiraz eder ve analizinde dışsal etmenlere de yer açar. İngiltere ve Gana ilişkisinden hareketle, “modern” veya “sanayileşmiş” toplumların “geleneksel” olanlar üzerindeki nüfuzunu işte bu bağlamda işaret eder.²⁶ Gana'da İngiliz tipi parlamentarizmin gelişimini inceleyen transfer edilen unsurların, intikal ettikleri toplumda (Gana), yerli veya “geleneksel” unsurlara göre nasıl örgütlendikleri ve uyarlandıkları meselesi üzerinde durur: Apter'a göre gelenek ve modernite, karşılıklı bir uyarla(n)ma (*adaptation*) sürecine tabidir. Bu mekanizmayı, Gana'nın modernleşme sürecinde önemli bir siyasal sorun

²⁶ Apter, Gana örneğinde, kurumsal transferin kaynağı olarak İngiltere'nin yanı sıra S.S.C.B.'yi de zikreder (Apter, 1972, s. 17–20).

haline gelen –ve kabile geleneklerine uygun bir şekilde çözümlenen– toprakların dağıtımını meselesi örneğinde gösterir (Apter, 1972, s. 49–58).

Apter’ın Gana’yla ilgili analizinde belki de en önemli yeri “gelenek” işgal eder. Ona göre, üzerine modern yapıların inşa edildiği “yerli sistem” bilinmeden, siyasi kurumsal transferin mahiyeti tam olarak anlaşılabilir (Apter, 1972, s. 80). Bu meyanda, geleneksel kabile sisteminin ulus inşası sürecine nasıl dâhil edildiğini, kabile üyeliğinden ulusal mensubiyete nasıl geçildiğini tahlil eder ve kurumsal transferin katkısını göstermeye çalışır. Böylece, toplumun geleneksel öğelerini de hesaba katarak, gelişme çalışmalarının ön kabullerinden birini saf dışı bırakır: Gelenek ve modernite, Apter’a göre birbiriyle uyumsuz iki kategori değildir. Değişimi, içsel ve dışsal etmenlerin bileşkesinin bir sonucu olarak değerlendirerek, modernleşmenin çoğul imkânına işaret eder: Şayet değişim, içsel ve dışsal faktörlerin muhassalasının neticesiyse, onun gerçekleşme şekli de çeşitlidir; her bir toplumda özgün bir şekilde tezahür eder. Apter, toplumsal-siyasal değişim analizine dışsal etmenleri de dâhil etmek suretiyle, toplumların haricî etkilere açık, bu anlamda geçirgen oldukları gerçeğinin de altını çizer²⁷ ve bu nedenle, siyasal/toplumsal dönüşümü salt içsel ve eşbiçimli (*isomorphic*) tasavvur eden yaklaşımlara alternatif sunan ilk araştırmacı kabul edilir.²⁸

Antropolojiden Tarihe: “Gözlemlenen” İslam

Siyasal değişimle ilgili analizlerde geleneğin de bir parametre olarak analize dâhil edilmesi, uzunca bir süre ilgisini ‘ilkel’ denilen toplumlara vakfeden antropolojinin modern dünyayı bir inceleme sahası olarak görmeye başlamasıyla koşuttur. Antropolojinin yaşadığı bu yenilenme, sadece ampirik alanının genişlemesinden ibaret değildir; beraberinde yeni sorunsalları da getirmiş, yeni kavram ve yöntemlerin doğmasına neden olmuştur (Balandier, 1967; Abélès ve Jeudy, 1997).

Siyaset biliminin giderek antropolojinin yöntemlerini temellük etmesi, antropolojinin ise siyasal olana daha fazla ilgi göstermeye başlaması, modernleşme fenomeninin başat özelliklerinden olan “adaptasyon” süreçlerini daha görünür kılmıştır. Kültürel analizi önceleyen Geertz gibi araştırmacılar, modern unsurların ve bilhassa Batı siyaset teknolojilerinin ancak geleneğe göre “yeniden tanımlandıktan”, “yeniden yorumlandıktan” ve “uyarlandıktan” sonra Batı dışı toplumlara –özelde İslam toplumlarına– entegre edilebildiklerini göstermişlerdir. Bu süreçle eşanlı olarak, geleneksel unsurlar da ithal edilen modern değer ve kurumlara göre “yeniden tanımlanmakta”, “yeniden yorumlanmakta” ve uyarlanmaktadır. Balandier’in de belirttiği gibi yeni devletler, modernitenin öğelerini “alıcı kültürün diline” “tercüme” etme ve ithal yapıları geleneğe

27 Apter, Britanya kolonileri üzerine yaptığı çalışmalarda, haricî etkiler bağlamında sömürgeleştirme sürecinin temel karakteristiği olan tahakküm ilişkileri üzerinde durur. Ne var ki akültürasyon teorilerinin de işaret ettiği gibi, haricî etkiler her zaman cebri bir nitelik arz etmez; bazı durumlarda, herhangi bir tahakküm ilişkisi olmadan da söz konusu olabilir.

28 Toplumsal ve siyasal değişim incelemelerine Apter’ın katkısı için bk. Badie (1994, s. 107–108).

referansla meşrulaştırma ihtiyacı hissetmişlerdir (Balandier, 1971, s. 236). Bu noktada altı çizilmesi gereken husus, söz konusu “tercümenin” –veya “yeniden yorumlamanın”– iki yönlü de gerçekleşebildiğidir. Zira kültürel değişimle ilgili çalışmalarında Herskovits’in belirttiği gibi “yeniden yorumlama” süreci, “eski anlamların yeni unsurlara atfedilmesi veya yeni değerlerin eski formların kültürel anlamlarını değiştirmesi” anlamına gelir (Herskovits, 1952, s. 259). Bu tanım, modern unsurların geleneğe göre, geleneksel unsurların da moderniteye göre yeniden yorumlanmasını içerir.

Görgül sonuçlar ile kuramsal öncüllerin, karşılaştırmalı ve tarihsel bir makrososyolojik yaklaşımla sınanması gerekliliğini vurgulayan ilk antropologlardan biri şüphesiz Geertz’dir. “Radikal rölativizmin soluk umursamazlığı” ve “tarihsel determinizmin bayağı zorbalığı”na karşı her daim teyakkuza olmaya çalışan Amerikalı antropolog, artık klasikler arasında sayılan meşhur çalışmasında, Fas ve Endonezya’nın “dinî tarihini” ve –İslam dünyasının iki ucunda yer alan– bu ülkelerdeki toplumsal değişimi inceler (Geertz, 1968, s. XII). Endonezya ve Fas’ın özel koşullarından kalkarak “yeni devletlerin genel durumunu” tartışır; bu çerçevede İslam’ın değişime ve özellikle modernitenin meydan okumalarına nasıl bir tepki verdiğini sorunsallaştırır.

Geertz, esas olarak Max Weber geleneğine bağlı kalmakla birlikte, bir dizi tasnif ve tipolojilerle yetinen karşılaştırmalı din sosyolojisiyle arasına mesafe koyar. Bu arada, İslam ve Müslüman toplumları “yabancı” ve “egzotik” bir nesne olarak inceleyen, bununla kalmayıp İslam âlemini homojen bir bloğa indirgeyen oryantalist yaklaşımlardan da uzak durmaya özen gösterir (Said, 1978, s. 326).²⁹ Bahsi geçen ülkelerde yürüttüğü saha araştırmalarına dayanarak, İslam coğrafyasının iki ucunda yer alan bu iki toplumda, zaman içinde oluşan iki İslami tarzı analiz eder; “eski temeller üzerine kurulmuş iki klasik dinî üslup” arasındaki farklılıkların ve yirminci yüzyıldaki dönüşümlerin izini sürer. Böylece, iki ayrı “iklim”de gelişen iki farklı stratejiyi gözler önüne serer: İslami anlayış Fas’ta “katılık”, “üniter ortodoksi” ve “ahlakçılık”; Endonezya’da ise “estetizm”, “senkretizm” ve “pragmatizm” boyutlarıyla tebarüz etmektedir.

Geertz, “insanların pratik içinde yaşamlarını kurma biçimlerinin çeşitliliğini” (Geertz, 1983, s. 16) teslim eden, “yorumlayıcı” bir kültürel antropolojinin gelişimine katkı sağlar. Kültürün, toplumsal yapı ve birey karşısında özerkliğini vurgulayan yeni bir kültür analizi önerir. Ona göre tarihsel olarak istikrarın söz konusu olduğu durumlarda her kültür, hem kognitif (dünya görüşü) hem de afektif ve stilistik (*ethos*) veçheleri olan bir iç uyum geliştirir. Böyle bir kültür tasavvuru, Geertz’in çalışmalarını, döneminin saf yapısalcı veya işlevselci akımlarından farklılaştırır. Amerikalı antropolog esasen, Fransız yapısalcılığıyla Parsonsçı işlevselciliğin bileşkesinden mürekkep bir kurama yaslanır, bu arada ampirik yöntemden de taviz vermez.

²⁹ Said, İslam’ı tarihötesi, tekil bir fenomen olarak ele almayı reddetmesinden dolayı Geertz’den sityayışle söz eder: Said’e göre Geertz’in İslam’a yönelik ilgisi; oryantalizmin ritüelleriyle, ön kabulleriyle, öğretileriyle değil, incelediği özel toplumlar ve sorunlarla harekete geçen, oldukça ölçülü ve somut bir ilgidir.

Geertz'e göre kültür, müştereken oluşturulan, paylaşılan ve eylem hâlinde olan bir semboller sistemidir. Amerikalı antropolog, sembolik eylem ve düşüncenin toplumsal doğasından hareketle, yerlilerin “kafalarının içine girmeye” çalışmaktansa onların “omuzları üzerinden” (onlar gibi) bakmaya gayret eder. Yani onların bir sistemi nasıl kullandıklarını, ondan nasıl yararlandıklarını yorumlamayı önceler. Söz konusu sistem, onu var eden, paylaşan ve kullananlar için olduğu kadar, inceleyenler (etnograflar) için de alenidir, yani bilinebilir/yorumlanabilir. Geertz etnografyayı, Gilbert Ryle'den ödünç aldığı bir tabirle, yoğun/derin bir tasvir (*thick description*) olarak niteler (Geertz, 1973, 1. Bölüm; Geertz, 1983, s. 22, 181 vd.).

Sosyoloji ve tarihten beslenen bu yeni antropolojik yaklaşımla Geertz, toplumların değişiminde iç ortamın ve geçmişin önemini vurgular. Geleneksel Asya ve Afrika toplumlarının modernleşmelerinde “sınai Avrupa'nın dinamizminin” ve genel olarak Batı'nın muharrik tesirini teslim ederek, değişimde dışsal faktörlerin önemine vurgu yapar. Ancak bununla birlikte, bu “dışsal *stimulus*”ten kaynaklanan enerjinin –sadece Fas ve Endonezya'da değil kendini hissettirdiği her yerde– ekonomik faaliyetten siyasal organizasyona, toplumsal tabakalaşmadan ahlaki ve ideolojik değerlere, aileden eğitime kadar her alana tesir ederek “içsel değişimlere” dönüştüğünü işaret eder. Dışsal tahrik ve ödünç alınan yabancı unsurlar her ne ölçüde olursa olsun, modernitenin tıpkı sermaye gibi, genel itibarıyla *burada* şekillendiğini belirtir.³⁰

Geertz sadece “geçmiş ve şimdi arasındaki farkları” göstermenin yeterli olmadığını, özellikle ilkinin diğerini *nasıl* doğurduğunu anlamaya çalışmak gerektiğini savunur ve bu bağlamda, geçmiş ile şimdiyi birbirine bağlayan toplumsal ve kültürel süreçlere odaklanır. Geertz'e göre amaç, toplumların geçmişteki nirengi noktalarından hareketle güncel gerçekliğe nasıl ulaştıklarını anlamak olmalıdır. Bu işin gereğini yapabilmeye, kendisinin “göstergesel”, “tipolojik”, “küresel akültürasyon” ve “evrimci” olarak tasnif ettiği açıklama biçimleri yetersiz kalmaktadır. Yapılması gereken şey, toplumların değişim “süreçleri”ne dikkat kesilerek “geriye doğru tarih” (*regressive history*) yapmaktır (Geertz, 1968, s. 57 vd.). Geertz'in önerdiği “geriye dönük tarih”, esasen tarihsel sosyolojinin endişe ve hassasiyetlerini paylaşmaktadır. Nitekim, geriye dönük tarih yönteminin, kaygısı olayları salt betimleme olan pozitif/tasvirici tarihin aksine, genel bir açıklama yapmaya yönelen tarihsel sosyolojiye en uygun yol olduğunu belirtir.

Geertz'in eleştirdiği ilk yaklaşım, toplumsal değişimin bir dizi gösterge (okuryazarlık oranı, kişi başına düşen millî gelir, karayollarının uzunluğu vb.) esas alınarak ölçülebileceğini varsayar. İkinci yaklaşımın temsilcileri, ideal tipler olarak belirli evreler (ilkel, arkaik, modern vb.) tanımlar ve değişimi, bu evlerin birinden sonrakine

30 Geertz'in bu retrospektif tarih yapma biçimini savunmaktaki amacı, geçmişin aslında binlerce geleceği mümkün kılma potansiyeli taşıdığını yazar. Bunlardan yalnızca birinin gerçekleşmesi, şimdinin/hâlin zımmen geçmişte saklı olduğunu değil, tarihte olayların olmadan önce “mümkün”, –olduktan– sonra ise “muayyen/kesin” sayıldığını ispat etmektedir (Geertz, 1968, s. 21).

ani bir geçiş olarak ele alır. Üçüncü modele göre modernleşme, Batı'dan ödünç alınan unsurlar ölçüğünde değerlendirilir. Bu yaklaşımın savunucuları, değişimi Batı'da tekemmül etmiş kurumların verili bir toplumdaki yayılma ve kökleşme derecesine göre değerlendirmeye meyyaldirler. Geertz'in tenkit ettiği son yaklaşım ise dünya tarihindeki belli eğilimlerin (toplumsal farklılaşmanın, enerji kullanımının, bireyciliğin artması) insanlık kültürüne mündemiç olduğunu; dolayısıyla toplumun deviniminin, bu eğilimlerin kendini –“tarihsel uyusukluğa karşı”– gösterme derecesiyle ölçülebi-leceğini ileri sürer (Geertz, 1968, s. 57–58).

Bu yaklaşımlardan hiçbiri, “değişimi bilimsel olarak açıklama” arayışındaki Geertz'i tatmin etmez. “Göstergesel” yöntem, ancak incelenen süreçlerin mahiyeti hakkında bir fikir sahibiysek faydalı olabilir. Geertz bu yöntemi, söz konusu süreçlerin anlaşılması bakımından değersiz bulur. Zira bu yaklaşımı benimseyen araştırmacılar sayılar toplayıp yığarlar ve toplumları bunlara göre tasnif edip art arda sıralamakla yetinirler; bu nedenle de tarihsel gerçeklik hakkında net bir imaja ulaşamazlar. “Tipolojik” yaklaşım ise bir kuramcından diğerine farklılık arz eden sayısız “evre teorisi”yle maluldür. Daha da kötüsü, statik bir dizi tasvire götüren son derece basitleştirici hipostaz(lar)a dayanır ki aslında söz konusu olan bir “süreç”tir. “Küresel akültürasyon” modeli ise “geri kalmış” toplumların gelişimini, Batı toplumlarının güncel durumuna yakınlıkla ölçer. Bu yaklaşım, Batı kültürünün hızla ve derinden yayıldığı ve diğer kültürlerle nüfuz ettiği varsayımına dayanır. Bu yaklaşım da en az öncekiler kadar sorunludur; zira alıcı kültürün değişim sürecinde nasıl bir rol oynadığı hususunu kavrama noktasında hiçbir şey söylemez. Bu modelde, alıcı toplum tamamen edilgen bir konuma indirgenir ve yerleşik kültür –bilhassa din– değişimin (akültürasyon) gerçekleşebilmesi için aşılması gereken bir engel olarak tasavvur edilir³¹. Son olarak Geertz, evrimci kuramları “düzensiz bir basitlikten, düzenli bir karmaşıklığa doğru ilerlemek” gibi “içi boş genellemele-re” dayanmakla ve tarihsel eğilimleri tarihin kanunları gibi addetmekle itham eder. Bu yaklaşım, tarihsel determinizmi esas kabul eder. Buna göre, tarihin şu ana kadarki akışı, mümkün olan tek ve gerekli akıştır.

Geertz'e göre, bu farklı kuramsal yaklaşımların ortak zaafı, değişim algısında yatmaktadır: Tüm bu açıklamalar, değişimin mekanizmalarını değil sonuçlarını

31 Bu noktada, akültürasyon kuramcılarının, “yeniden yorumlama” kavramını geliştirerek alıcı toplumları edilgen bir konuma indirgeyen basitleştirici değerlendirmeleri aşmaya çalıştıklarını hatırlatmak gerekir. Akültürasyon kuramlarının temel taşlarından biri olan bu kavram, evrimci/gelişimci paradigmanın uzantısı olan genelleştirici ve tekbicimleştirici modernleşme teorilerinden uzaklaşma imkânı sunar. Ayrıca, sosyopolitik ve kültürel değişimin yanı sıra her türlü entelektüel veya kurumsal transfer fenomenini de zaman ve mekâna göre farklı formlar alan dinamik bir süreç olarak tasavvur etmeyi sağlar. “Yeniden yorumlama” kavramının değişim ve transfer çalışmalarına bir diğer katkısı, iç ortam ile dış ortam arasındaki – diyaletik – etkileşimi ortaya koyma kapasitesidir. Yukarıda ayrıntılı bir şekilde ele aldığımız on dokuzuncu yüzyıl evrimciliğinden mülhem gelişimci kuramlar, değişimin içsel dinamiklerine vurgu yapmaktaydı. Ne var ki ampirik araştırmalara paralel olarak geliştirilen akültürasyon kuramları, değişimin toplum(lar)a mutlak surette mündemiç olmadığını, değişim süreçlerinde dışsal dinamiklerin de önem arz ettiğini göstermiştir. “Yeniden yorumlama” kavramıyla, genel olarak sosyopolitik değişimin ekseriyetle ihmal edilen veçhelerini kavrayabilmek, sürekli bir etkileşim hâlinde olan içsel ve dışsal dinamikler bir arada ele almak mümkündür. Sosyopolitik değişimle ilgili analizlere “yeniden yorumlama” kavramının dâhil edilmesi, dışsal etkinin ancak iç ortam dolayısıyla yani dâhili unsurlara göre uyarlanarak gerçekleşebileceği gerçeğini gösterme imkânı verir. Bu yaklaşımla, modernleşme tecrübelerinin her birinin tekilliliğini ortaya koymak, sadece aralarındaki benzerlikleri değil çeşitlilikleri de göstermek mümkündür.

betimlemeyi hedefler. Geertz, söz konusu mekanizmaların ve sıra dışı dönüşümlerin nedenlerinin anlaşılmasına öncelik verir. Kısacası, değişimi kavrayabilmek için göstergelere, evrelere veya tarihsel eğilimlere değil süreçlere dikkat kesilmek gerektiğini savunur.

Antropolojiden Siyasete

Siyasal olguları antropolojik bir yaklaşımla değerlendiren araştırmacılardan biri de kendisini bir etno-sosyolog olarak tanımlayan Afrika uzmanı Georges Balandier'dir (Tunçbilek, 2018). Fransa'da siyasal antropoloji alt-disiplininin kurucusu kabul eden Balandier'ye göre yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren vuku bulan siyasal altüst oluşlar, sürerliği değil değişimi açıklamaya yönelik açıklama modellerini gerektirmiş, bu da bir alt disiplin olarak siyasal antropolojinin kurulmasındaki temel saik olmuştur. Ayrıca siyasal bir antropolojinin yalnızca gerekli değil aynı zamanda zaruri olduğunu "artık" kabul eden "politikologlar" da bu projeye destek vermiştir.³² "İktidarın eski formlarının değer kaybettiği veya dönüştüğü; ilkel yönetimler ve geleneksel devletlerin yeni modern devletlerin baskısı altında silinip yok olduğu" (Balandier, 1967, s. 186) bu yeni dönemde siyasal fenomenin ve iktidarın gerçekçi ve somut zeminde yeniden düşünülmesi gerekliliği karşısında Georges Balandier, toplumları tarihsel akış içinde ve hareket halinde ele alan; değişimi anlamak için iç ve dış dinamiklerin karşılıklı etkileşimine odaklanan ilişkişel bir "mutasyonlar sosyolojisi" önerisinde bulunmuştur.

Balandier, öncelikle "geleneksel" sistemlerin geneline atfedilen özellikleri de tartışmaya açar. Geleneğin "süreklilik" ve "durağanlık" arz ettiği düşüncesini, siyasal antropolojik çalışmalara dayanarak reddeder ve geleneksel toplumun dinamik yönlerinin altını çizer. Bu noktada toplumu daima hareket halinde, aktörler ve gündelik pratikler tarafından sürekli sınıyan yaklaşık bir sistem olarak betimler; manipülasyonların, stratejilerin, bilgi dolaşımının, sembollerin ve ritüellerin rolüne vurgu yapan; karşı-güçler tarafından daima sorgulanan ve sınırlandırılan siyasal iktidarların, toplumsal değişimin kaynağı olan failliklerin ve faaliyetlerin altını çizen dinamik bir toplum imgesi kurar (Balandier, 1970, 1971). Balandier'ye göre geleneksel ya da modern ayrımı olmaksızın bütün siyasal sistemler hassas bir denge üzerinde seyreder. Durkheimci bir bakışla söylemek gerekirse, toplum; hareketsiz bir şeymişçesine incelenilecek bir toplumsal olgu değildir (Balandier, 1971, s. 9). Bilakis toplumsal oluşum, sürekliliklerin ve süresizliklerin bir aradalığı ve karşılıklı etkileşimleri aracılığıyla "sürekli bir yaratılma ve –asla tamamen aynı kalmamak kaydıyla– yeniden yaratılma" halindedir (Balandier, 1971, s. 70).

32 Balandier, ilham kaynakları arasında özellikle şu ismi zikreder: antropolojiyi "mukayeseli siyaset bilimi için şart" sayan Gabriel Almond; az gelişmiş denilen toplumların "Batılı veya endüstriyel taşracılıktan kurtulmak isteyen siyaset bilimcileri cezbetmekte olduğu" tespitinde bulunan Raymond Aron; "siyasal kuramlarla ilgili çalışmaların sosyal antropologlara emanet edilmesi gerektiğini" düşünen Cyril N. Parkinson (Balandier, 1967, s. 6).

Balandier'nin modernitenin “dinamik” sosyolojisini yapmak üzere ortaya koyduğu “mutasyonlar sosyolojisi”ne göre “toplumsal fenomenlerde dönüşüm ne ansızın ne de heptendir; derhal görünür olan bilinçli bir kopuş da yaratmaz” (Balandier, 1971, s. 84). “Mutasyonlar sosyolojisi” olarak adlandırdığı yaklaşımla, toplumsal değişimleri devam eden bir süreç olarak değerlendirir. İlk olarak on ikinci yüzyılda hukuk alanında ortaya çıktığı bilinen, daha sonra fen bilimlerine intikal eden, son dönemlerde özellikle biyoloji tarafından temellük edilen, ayrıca felsefe alanında da kullanılmaya başlayan “mutasyon” kavramı; genel olarak fende, küçük çaplı morfolojik dönüşümleri, spesifik olarak biyolojide ise “belli canlı tiplerinin ani/sert ve kalıtsal dönüşümlerini” ifade eder. Balandier ise bu terimi, derin ve nispeten hızlı, müteselsil ve yaygın bir toplumsal değişimi ifade etmek üzere beşerî bilimlere kazandırır.

Balandier, değişim konusunda Tocqueville'in şu önemli tespitine katılır: Devrim, bir başlangıç değil, daha ziyade bir sonuçtur; “uzun vadede yavaş yavaş ve kendiliğinden tamamlanacak olan şeyin ansızın tamamlanmasıdır” (Tocqueville, 1952, s. 96). Bu tespitten hareket eden Fransız antropoloğa göre toplumun, yaşadığı dönüşümün bilincinde olduğunu temel bir ilke olarak kabul etmek yanlıştır. Meydana gelen değişim(ler), her zaman gecikmeli olarak idrak edilir. Gerçekleşmekte olan her mutasyon, belli bir süre saklı kalır, görünmez. “Mutasyonların” teşhisini zorlaştıran ise bizzat toplumun *tabiatı*dır. Toplum; geçmişten tevarüs edilen unsurları (süreklilik), yakın zamanda vuku bulmuş olan unsurları (mevcut düzen) ve müstakbel organizasyonunu teşkil edecek potansiyel unsurları ihtiva eder. Balandier, toplumu sabit, durağan bir şey olarak tasavvur etmez, onun sürekli bir oluş halinde olduğunu kabul eder. Toplumu “eylem hâlinde” tanımlamaya ve anlamaya çabalar (Balandier, 1971, s. 87). Nispeten hızlı toplumsal değişimlerin yani mutasyonların sonuçlarını teşhis etmek, Balandier'ye göre, yeni bir toplumun ortaya çıkış tarihini tespit etmekten daha kolaydır. Endüstriyel, nükleer veya enformatik devrimler “derin ve zincirleme değişimlerin kıskırtıcı amilleridir”. Bunların teknoloji, toplumsal üretim ilişkileri veya kültür üzerindeki etkilerini gözlemlemek ve incelemek mümkündür. Balandier ayrıca, “reel dönüşümlerin tespiti” ile “yeni bir toplumun ortaya çıkış anının belirlenmesi” arasında sıkı bir ilişki olduğunu belirtir. Bu hususta verdiği örnek, Büyük Britanya'daki sanayi devrimidir: Bu “mutasyon”a tek bir neden atfetmek ve ortaya çıkışı itibarıyla kesin bir tarih vermek mümkün değildir. Bu durum, sınaî toplumların doğuşuna vesile olan teknik ve ekonomik devrimler için olduğu kadar siyasal devrimler için de geçerlidir. 1789 devrimini de bu hipotez bağlamında değerlendirir ve söz konusu tarihin kesin bir kopuşu ifade ettiğini ileri süren düşünceleri reddeder. Bu noktada, bir kez daha Tocqueville'i zikreder:

[Devrim] olmamış olsaydı da eskimiş toplumsal yapı her yerde –belki burada daha önce, orada daha sonra– çöküp dağılmaktan geri kalmayacaktı; sadece, birdenbire yıkılmak yerine parça parça dökülmeye devam edecekti (Tocqueville, 1952, s. 96).

Antropolojinin toplumları anlamada toplumlar arası ilişkilere, dış dinamiklere ve kültürler arasındaki ilişkilere (kültürel alışverişlere ve kültürlenme süreçlerine) yaptığı vurgu hem sosyoloji için hem de sosyal bilimlerin geneli için öncü ve belirleyici bir girişimdir. Çünkü, sosyal bilimler açısından, bir araya getirdiği gözlemlerin çeşitliliği sayesinde karşılaştırmalı bir analize ve daha da önemlisi yalnızca Batılı toplumların deneyimlerine bağlı olmayan bir toplumsal değişim kuramı geliştirmeye son derece elverişli bir alan açar. Ayrıca *dışsal* değişimlere has dinamik ile *içsel* değişimlere mahsus olanları daha iyi ayırt etme imkânı da sunar (Balandier, 1971, s. 143). Balandier’ye göre hiçbir toplum yalnızca kendi içinden anlaşılamaz, toplumsal değişimi anlamak ancak, dış nedenselliklerin (*causalité externe*), toplumlar arası etkileşimlerin ve alışverişlerin de hesaba katılması ile mümkün olur (Balandier, 1971, s. 71). Balandier, toplumsal değişimi tahrik eden faktörleri içsel ve dışsal olarak birbirinden ayırır. “Gecikmiş” sayılan toplumlarda sosyokültürel değişimi tahrik eden başlıca “içsel” etmenleri; toplum ile doğal ortam arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan değişikliklere bağlı etmenler; belli toplumsal dengelerin yara almasına bağlı etmenler ve “icat” (*invention*) ve “yenileşim”den (*innovation*) kaynaklanan etmenler olarak sıralarken (Barnett, 1953, s. 7–10); “toplumların ve medeniyetlerin cebri veya gönüllü olarak, doğrudan veya uzaktan girdikleri ilişkilere bağlı olarak ortaya çıkan” (Balandier, 1971, s. 143–144) değişimleri dışsal dinamikler olarak adlandırır. Bu iki kategoriye birbirinden ayırmakla birlikte Balandier son kertede toplumsal değişimi anlamakta içsel ve dışsal faktörlerin eşzamanlı belirleyiciliğine vurgu yapar.

Sonuç Yerine: Toplumsal-Siyasal Değişim İncelemelerinde Tarihsel Sosyolojinin İmkânları

Antropoloji, toplumsal ve siyasal değişimde dışsal faktörlerin önemini göstermekle kalmaz, “yeniden yorumlama”³³ süreçlerini de su yüzüne çıkarır. Antropolojik yaklaşım ayrıca, “farklılıkların gelişimini” (Badie, 1994, s. 139), bunların coğrafi ve kültürel bölgeler itibarıyla nasıl yapılandıklarını gözleme imkânı verir; üstelik, araştırma alanını siyasal kültürü de kapsayacak biçimde genişletir. Ancak bu katkı, *tarihsel* perspektif ile tahkim edilmeye muhtaçtır. Bu ihtiyaç, sadece –zaman içinde gerçekleşen– değişimin değil, dinamik bir kategori olan kültürün ve geçmişle olan ilgisi dolayısıyla geleneğin tabiatından da kaynaklanır. Kültür durağan bir kategori değil dinamik bir süreç olduğundan, bireyler çeşitli unsurları işbu süreç içinde edinir, terk eder, oluşturur, yeniler, yorumlar ve yeniden yorumlarlar. Dolayısıyla, kültür incelemelerinde zaman faktörünü dikkate almak kaçınılmazdır (Cuhe, 1996). Kısaca ifade etmek gerekirse, kültürel analizin bireyselleştirici karakteri ile tarihsel yöntemin tekilleştirici yaklaşımı birbirini tamamlar³⁴. Dolayısıyla, siyasal kültürün incelenmesi de sadece antropolojik

33 “Eski anlamların yeni unsurlara atfedilmesi veya yeni değerlerin eski formların kültürel anlamlarını değiştirmesi” (Herskovits, 1952, s. 259).

34 Antropoloji ile tarih arasındaki ilişki, “interdisipliner münakaşa”, “bulunmaz karşıtlıklar”, kavramsal transfer ve sorunsal alışverişine dair genel bir değerlendirme için bk. Lenclud (1987, s. 35–65). “Yapıları veya zaman dışı sistemleri” konu edi-

değil aynı zamanda tarihsel bir yaklaşımı gerektirir. Pye ve Verba'nın işaret ettiği gibi, siyasal kültür bireysel tecrübelerle olduğu kadar toplumsal olaylara da kök salmıştır; ama her şeyden önce, bir siyasal sistemin kolektif tarihinin ve o sistemi oluşturan bireylerin kişisel tarihlerinin ürünüdür (Pye ve Verba, 1972, s. 8).

Değişimin yörüngesi, her bir topluma göre değişiklik arz eder. Her bir yörünge- nin özel bir kültürel bağlam içinde şekillendiği dikkate alındığında bireyselleştirici bir analizin gereği açıkça görülür. Nisbet'in de altını çizdiği gibi toplumsal değişimi "toplumsal yapıların sarsılmaz mülkü" gibi tasavvur ederek onun kaynaklarını bulmaya çalışmak beyhude bir çabadır. Nisbet, *değişim* araştırmaları ile –"soyutlama- nın, bütünlüğün ve evrenselliğin semalarından indiğimiz anda belirginleşen"– *tarih* arasındaki sıkı bağa dikkat çeker (Nisbet, 1969, s. 303). Tarihin olaylara, zaman, yer ve bireylere atıf yaptığını ve bunların, değişimi toplumsal yapının türevi ve tekbiçimli bir süreç olarak sunan bir sosyal teorinin kategorileriyle değerlendirilemeyeceğini yazar. O hâlde tarihin dili, gelişmeciliğin diline aktarılamaz; zira gelişmeciliğin grameri içkinlik, süreklilik, gereklilik ve tekbiçimlilik gibi öncüller üzerine kuruludur.

Sosyal bilimlerin tarihe yönelmesi esasen basit bir nedenden ileri gelir: Toplumsal ilişkilerin geçmişi ve bunların yan ürünleri (maddi, ideolojik, vd.) toplumsal ilişkilerin şimdiki durumuna etkir (Tilly, 1989, s. 29). Dolayısıyla toplumsal ve siyasal değişime tesir eden zamansal ve mekânsal şartlar dikkate alınmak durumundadır. Karl Marx'ın meşhur ifadesiyle, "İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar; ama kendi keyiflerine göre, kendi seçtikleri koşullar içinde değil, doğrudan veri olan, geçmişten devreden koşullar içinde yaparlar" (Marx, 1976, s. 15).

Tarihe dönüş, her şeyden evvel tekil ve somut olana, yani olayların –meydana geldikleri özel koşullar bağlamındaki– gerçekliğine meylettirmek anlamına gelir. Değişim araştırmalarında ampirik, somut ve tarihsel incelemeler öncelenmeli; genel değerlendirmelere varırken özel durumlar da göz önüne alınmalıdır. Özeli ihmal etmeden genele ulaşabilmek için analogi ve metaforlardan uzak durulmalıdır. "Tarihsel" kavrayış, öncelikle her bir toplumun değişim sürecinin kendi tekilliği/benzersizliği (*singularity*) içinde değerlendirilmesini gerektirir. Charles Tilly, Batı Avrupa'da ulus-devletlerin inşa sürecini değerlendirirken "her siyasal sistem, kendisini tüm dünyayı etkileyen genel siyasal dönüşümlere bağlayan bireysel ilişki bağlamında incelenmelidir" der (Tilly, 1975, s. 624). Böylece, toplumsal değişimle ilgili "muzır ön doğruları" reddeder; onu "bir bütün olarak açıklanabilen tutarlı ve genel bir fenomen" olarak tasavvur eden ve ardışık evreler hâlinde açıklamaya çalışan yaklaşımları hedef alır. Tilly'ye göre toplumsal değişim "genel bir süreç" değil, birbirleriyle etkileşimleri dolayısıyla çeşitlenen, birbirinden oldukça farklılaşan süreçlere verilen "genel bir (*catchall*) isimdir" (Tilly,

nen klasik antropolojinin "tarihi kenara atması" hakkında eleştirel bir değerlendirme için bk. Thomas (1998). Thomas, klasik antropolojiyi zamansallığı unutmakla itham eder ve tarihsel süreçleri toplumsal sistemin bir çözü olarak değerlendirir. Toplumları, tarihe referans yapmaksızın analiz etme teşebbüsleri, kaçınılmaz olarak hem kuramsal hatalar hem de olgularla ilgili yanlış yorumlar içerir.

1984, s. 11–12, 33 vd.). Tüm “tecrübelerin iç tutarlılığa sahip ve tekbiçimli olduğunu varsayan ardışık evreler kuramları” ise “gerçek toplumsal yaşam” gözlemlenmeye başlandığı andan itibaren zail olmaya mahkûmdur (Tilly, 1984, s. 12, 41–42).

Araştırmacıyı, geçmişin önemini göz önünde tutmaya icbar eden bu interdisipliner yaklaşım (Tilly, 1981) sayesinde modernleşme, Batılılaşma ve genel olarak tüm toplumsal, siyasal ve kültürel değişimler, soyut ve evrensel bir nesne hâline çıkıp, somut ve tekil birer nesne hâline geçerler. Belirli bir disiplinin sınırları içine hapsolmuş bir yaklaşımın, toplumsal değişimin özgüllüğünü kavrama noktasındaki katkısı son derece sınırlıdır. Yukarıda ele alınan modellerin ötesinde, toplumsal ve siyasal sistemlerin neden farklı değişim formları ürettiğini ve bu formları nasıl tekilleştirdiğini anlamak için yeni bir anlayışa ulaşmak gerekir –ki bu da interdisipliner bir sorgulamayı elzem kılar. “Bilginin yeni bir organizasyonu” olarak tarihsel sosyoloji (Déloye, 1996), toplumsal ve siyasal değişimin zaman ve mekâna bağlı olarak ortaya çıkan çeşitli tezahürlerini anlamaya, farklı boyutlarını aydınlatmaya yardımcı olabilir (Déloye ve Ihl, 1996). Genel fikirlere ulaşmaya çalışan sosyoloji ile tekil(leştirici) analizi önceleyen antropoloji ve tarih arasında konumlanan melez yöntemiyle, her bir değişim görüngüsünü kendi tekilliği (benzersizliği) içinde, ancak öteki değişim görüngüleriyle irtibatını da hesaba katarak kavramaya hizmet edebilir.

Ne var ki tarihsel sosyoloji perspektifiyle yapılan ilk çalışmalarda, kültür uzunca bir süre ihmal edilmiştir. Sosyal bilimlerin bu görece yeni alanında gerçekleştirilen ilk çalışmalara yön veren daha ziyade iktisadî faktörler olmuştur. Örneğin, bu melez disiplinin önde gelen isimlerinden Theda Skocpol Fransa, Rusya ve Çin devrimlerini incelediği karşılaştırmalı tarihsel araştırmasında kültürel boyutu analizine dâhil etmez (Skocpol, 1979).³⁵

Skocpol, sosyal devrimlerle ilgili mevcut “bilimsel literatürü”, toplumların özgün tarihlerini yeteri kadar dikkate almayarak evrensel bir model önerme kaygısı taşımakla eleştirir. Bu genel eğilimin aksine kendisinin, konu edindiği toplumların (Fransız, Rus ve Çin) tarihsel tecrübelerini ayrı ayrı incelediğini ve evrensel modellerin zaaflarının farkında olarak genel bir teori kurmaktan sakındığını belirtir. Ancak bu hassasiyetin, araştırmasının geneline ve özellikle sonuç kısmına ne kadar yansdığı tartışmalıdır.

Skocpol’un analizine göre toplumsal devrimler, başta köylü ayaklanmaları olmak üzere halk isyanlarının görüldüğü bir konjonktürde, devletin ve toplumsal sınıf yapılarının hızlı ve kökten bir değişim yaşadığı süreçlerde ortaya çıkarlar. Bu tespitten hareketle vardığı sonuç şudur: “Devrimlerin nedenleri ancak; sınıfsal ve devlete ait yapılar arasındaki karşılıklı özel ilişkilere ve yerli (iç) ve uluslararası (dış) gelişmelerin kompleks etkileşimine bakılarak anlaşılabilir” (Skocpol, 1979, s. XIII). Böylece

³⁵ Tarihsel sosyolojinin bir diğer öncü ismi Wallerstein ise, modern uluslararası sistemin ortaya çıkış sürecini “uzun vade” (*longue durée*) yaklaşımıyla incelemek üzere geliştirdiği “dünya-sistem” analizinin temeline ekonomik faktörleri koyar (Wallerstein, 2011).

Skocpol sosyal devrim süreçlerinde hem içsel hem de dışsal faktörleri dikkate alır: Tarımsal yapılar, tarımsal sınıflar ve köylü ayaklanmaları üzerinde durur ancak uluslararası bağlamı da göz önünde tutar. İleri sürdüğü temel hipotez şudur: Devrimci krizlerde, içsel etmenlere (toplumsal yapı ve sınıfların rolü) her zaman dışsal etmenler (askerî rekabet, yabancı müdahaleler vb.) eşlik eder (Skocpol, 1979, s. 284–285).

“Nedenleri itibarıyla devrimler [...], ortaya çıktıkları tarihsel ve uluslararası koşullara bağlı –ve dolayısıyla zorunlu– olarak farklılık gösterirler”³⁶ diyerek Skocpol, somut vakaların tekil olarak incelenmesi gereğini vurgular. Analizini genelleştirmekten ve “genel bir devrim teorisi” kurmaktan kaçındığını belirterek ele aldığı üç toplumsal devrim sürecini, bunların gerçekleştiği toplumların kendi –özel– tarihleri bağlamında incelemeye özen gösterdiğini belirtir ancak karşılaştırmalı tarihsel analizinde, kültürel parametreleri (siyasal gelenekler) bir kenara itmesinin neticesi olarak Fransız, Rus ve Çin sosyal devrimlerinin nedenleri ve gerçekleşme tarzları arasındaki farklılıkları yeteri kadar ele almaz, daha ziyade benzerliklerin altını çizer.

Tarihsel analize kültürel boyutu dâhil eden, –feodal geçmiş bağlamında– geleneğin belirleyici etkisini vurgulayan ve böylece “üstyapının” önemini gösteren en önemli araştırmacılardan biri Perry Anderson’dır. 1974 tarihli *Lineages of the Absolutist State* başlıklı eserinde Anderson, Batı’nın Orta Çağ sonlarında feodalitenin ardından yaşadığı dönüşümleri bu perspektiften inceler ve sonraki dönemde modern devletin takip edeceği farklı güzergâhlar hususunda belirleyici olacak feodal geleneklerin çeşitliliğini gösterir. Klasik sosyal bilimler geleneği içinde kalıp Weberyen ve Marksist yaklaşımları mezceden Anderson,³⁷ bu çalışmasında Batı ve Doğu mutlakiyetçiliklerini kıyaslar. Söz konusu karşılaştırmayı yaparken, feodalitenin doğuş sürecini kökenlerine inerek nakleder, özellikle “yavaş ve eşitsiz/değişken” yayılımına vurgu yapar. Feodal sistemin Kıta Avrupası’nın batısında Karolenjlerin eski topraklarında doğduğunu, daha sonra yavaşça ve benzer olmayan formlarda İngiltere’ye, İspanya’ya ve İskandinavya’ya yayıldığını ve nihayet, daha da değişerek, muhtelif evrelerinin ve kurucu unsurlarının yerel koşullara göre genleştiği ve birçok burkulumaya uğradığı Doğu Avrupa’ya ulaştığını yazar (Anderson, 1974, s. 411). Kısaca, modern devletin tezat teşkil eden kökenlerini, feodalitenin bu “eşitsiz” yayılımı içinde aramak gerektiğini vurgular.

Değişim fenomenine interdisipliner yaklaşım, kültürün yanı sıra “zamansallık” (*temporality*) faktörünü de dikkate almayı gerektirir. Bertrand Badie’nin belirttiği gibi her müşahhas değişim, bağlamı ve “süresi” ile koşullanmıştır. Bu nedenle, Batı’da gerçekleşen siyasal “gelişme” ile “Üçüncü Dünya” ülkelerinde yaşanan arasında *a priori*

36 Bu hususta Skocpol (1979, s. 288), Mills’in şu ifadelerini alıntılar: “Tarihsel değişme ilişkin evrensel hiçbir ilke bilmiyoruz; bildiğimiz [tek şey], değişimin mekanizmalarının, incelediğimiz toplumsal yapıya göre değişiklik gösterdiğidir. [...] Toplumsal yapılar nasıl çeşitliyse, tarihsel değişimin ilkeleri de çeşitlidir” (Mills 2000, s. 150).

37 İngiliz Marksist tarihinin eserleri hakkında genel bir değerlendirme ve tarihsel sosyolojiye katkıları için bk. Mary Fulbrook (1984, s. 170–210). Fulbrook ve Skocpol, Anderson’ın toplumsal değişimle ilgili görüşleri ile yeni-evrimcilik ve işlevselcilik arasındaki “çarpıcı benzerliğe” dikkat çekerler. Anderson’ın “evrimci” yaklaşımının eleştirisi için bk. Fulbrook (1984, s. 197–202).

bir ayrım yapmak gerekir: İlki, uygun bir teknolojik ortam sayesinde yavaş ve tedrici olarak gerçekleşmiş; diğeri ise daha hızlı ve daha sert, üstelik evvelce “gelişmiş” siyasal sistemlerin hükmettiği uluslararası kontekst tarafından koşullanmıştır. Kısacası, bu iki grupta yer alan toplumların her birine mahsus –toplumsal ve siyasal değişim tarzlarını belirleyen– ayrı “zamansallıklar” söz konusudur (Badie, 1994, s. 140).

Toplumsal fenomenleri, esas olarak zaman içindeki oluşum ve dönüşüm tarzlarının çeşitliliği bağlamında kavramayı amaçlayan tarihsel sosyoloji, toplumsal ve siyasal değişim araştırmalarına yeni bir yön gösterir. Tarihsel yörüngelerin hesaba katılması, makro modellerin geçerliliğini tartışmaya açar. Tarihsel sosyoloji yaklaşımı, sadece makro modelleri ve bunları doğuran evrimci-evrenselci yaklaşımları sorgulamamızı değil, aynı zamanda ve daha önemlisi, şimdiki anlamak için muhakememizi tarihselleştirmemizi de gerekli kılar.³⁸

Evrimeci yaklaşımların öncüllerini tartışmaya açan tarihsel sosyoloji, tüm sosyopolitik sistemlerin *a priori* olarak aynı oluşa (tekevvün) tabi olmadıklarını gösterir. Her bir toplumun değişimle ilgili bireysel tecrübesini kavrayabilmek ve bunların dünya tarihine yön veren genel süreçlere kıyasla özel karakteristiklerini tespit edebilmek, değişimin esasen tekilleştirici bir yaklaşımla incelenmesiyle mümkün olabilir. Farklı toplumların, değişim süreçlerinde ortaya yeni durumları nasıl karşıladıklarını, bunlarla nasıl baş ettiklerini ve yeni koşullar gereğince *yeniden* nasıl örgütlendiklerini anlayabilmek için de toplumsal değişimleri keza tekil fenomenler olarak ele almak gerekir. Bu gereklilik, hem dışsal hem de içsel faktörlerin hesaba katılmasını, değişim sürecinde bu iki grup faktörün nasıl etkileştiklerini ve –bunun sonucu olarak özgün bir tarzda– dönüştüklerini anlama çabasını ifade eder.

Tarihsel yöntemi reddetmeyen bir sosyoloji anlayışı, sosyopolitik değişimlerle ilgili kültürel analizlere de olanak hatta katkı sağlar. Tarihsel sosyolojinin kültürel analize en önemli katkısı, bu tür bir analizin muhtemel aşırılıklarını, özellikle özcülüğe düşme riskini asgariye indirmesidir. Tarihsel sosyoloji, toplumsal değişimin farklı yörüngelerini yorumlamayı amaçlar ve bu arada, çağdaş dönemde siyasalın çoğul niteliğinin ortaya çıkarılmasını sağlar. Böylece, kültüre özsel bir değer atfeden (kültürelci) teorileri –ki bunların tikelci (*particularist*) yaklaşımlara yol açması kaçınılmazdır– bertaraf eder.³⁹

Kaynakça/References

- Abélès, M., & Jeudy, H.-P. (1997). *Anthropologie du politique*. Paris: Armand Colin.
- Almond, G. A. (1965). A developmental approach to political systems. *World Politics*, XVII(2), 183–214.
- Anderson, P. (1974b). *Lineages of the absolutist state*. London: New Left Books.

³⁸ Sosyal bilimler ve özde siyaset biliminin tarihsel yaklaşıma ihtiyacına dair bk. Kaluszynski ve Wahnich (1998).

³⁹ Bu makalenin son şeklini almasında değerli katkıları olan Ş. Sevede Tunçbilek'e teşekkür ederim.

- Anderson, P. (1974a). *Passages from antiquity to feudalism*. London: New Left Books.
- Apter, D. (1955). *The Gold Coast in transition*. New Jersey: Princeton University Press.
- Apter, D. (1967). *The politics of modernization*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Apter, D. (1970). The role of traditionalism in the political modernization of Ghana and Uganda. In D. Apter (Ed.), *Some conceptual approaches to the study of modernization*. New Jersey: Englewood Cliffs.
- Apter, D. (1972). *Ghana in transition*. New Jersey: Princeton University Press.
- Apter, D. (1988). *Pour l'État, contre l'État*. Paris: Économica.
- Aristote (1962). *La politique*. Paris: Librairie Philosophique J. Vrin.
- Aristote (1968). *Politique*. Paris: Société d'Édition Les Belles Lettres.
- Badie, B. (1988). Le transfert de technologie politique dans le monde arabe, de l'importation à l'innovation. *Bulletin du CEDEJ*, 23, 109–123.
- Badie, B. (1994). *Le développement politique*. Paris: Économica.
- Badie, B., & Birnbaum, P. (1982). *Sociologie de l'État*. Paris: Grasset.
- Balandier, G. (1967). *Anthropologie politique*. Paris: PUF.
- Balandier, G. (1970). *Sociologie des mutations*. Paris: Éditions Anthropos.
- Balandier, G. (1971). *Sens et puissance. Les Dynamiques sociales*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Barnett, H. G. (1953). *Innovation: The basis of cultural change*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Bastide, R. (1956). La causalité externe et la causalité interne dans l'explication sociologique. *Cahiers internationaux de sociologie*, XXI, 77–99.
- Bellah, R. N. (1965). Durkheim and History. In R. Nisbet (Ed.), *Émile Durkheim* (pp. 153–176). Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Committee on Comparative Politics. (1971). *A report on the activities of the Committee, 1954-70*. New York: Social Science Research Council.
- Comte, A. (1975). *Physique sociale. Cours de philosophie positive, leçons 46 à 60*. Paris: Hermann.
- Coşkun, İ. (1989). Modernleşme kuramı üzerine. *Sosyoloji Dergisi*, 3(1), 289–304.
- Cuche, D. (1996). *La notion de culture dans les sciences sociales*. Paris: Éditions la Découverte.
- Cuin, Ch.-H. (1997). *Durkheim d'un siècle à l'autre, lectures actuelles des 'Règles de la méthode sociologique'*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Déloye, Y. (1996). *Sociologie historique du politique*. Paris: Éditions la Découverte.
- Déloye, Y., & Ihl, O. (1996). Le XIXe siècle au miroir de la sociologie historique. *Revue d'histoire du XIXe siècle*, 13(2), 47–57.
- Durkheim, É. (1899). Önsöz. *Année sociologique*, II(1897-1898).
- Durkheim, É. (1902). *De la division du travail social*. Paris: Presses universitaires de France.
- Durkheim, É. (1983). *Les règles de la méthode sociologique*. Paris: Quadrige/Presses Universitaires de France.
- Freyssinet, J. (1966). *Le concept de sous-développement*. Paris: Mouton & Cie.

- Fulbrook, M., & Skocpol, T. (1984). Destined pathways: The historical sociology of Perry Anderson. In T. Skocpol (Ed.), *Vision and method in historical sociology* (pp. 170–210). Cambridge: Cambridge University Press.
- Geertz, C. (1968). *Islam observed: Religious development in Morocco and Indonesia*. New Haven: Yale University Press.
- Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures. Selected essays*. New York: Basic Books.
- Geertz, C. (1983). *Local knowledge. Further essays in interpretive anthropology*. New York: Basic Books.
- Herskovits, M. J. (1952). *Les bases de l'anthropologie culturelle*. Paris: Payot.
- Hirschman, A. O. (1959). *The strategy of economic development*. New Haven: Yale University Press.
- Hirschman, A. O. (1991). *The rhetoric of reaction: Perversity, futility, jeopardy*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Jaspers, K. (1967). *Les grands philosophes* (Vol. IV). Paris: Union Générale d'Éditions.
- Kabakçı, E. (2010). Sociologie versus Histoire? Quelques éléments de réflexion sur la place de la méthode historique dans les sociologies de Durkheim et de Gökalp. *Sosyoloji Dergisi*, 21(2), 179–186.
- Kabakçı, E. (2011). Durkheim ve Gökalp: Tarih, ideoloji ve sosyolojinin özerkliği meselesi. K. Tuna & İ. Coşkun (Ed.), *Ziya Gökalp içinde* (s. 205–217). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Kaluszynski, M., & Wahnich, S. (1998). Historiciser la science politique. In M. Kaluszynski & S. Wahnich (Eds.), *L'État contre la politique? Les expressions historiques de l'étatisation* (pp. 17–33). Paris: Harmattan.
- Karpat, K. H. (1973). Structural change, historical stages of modernization, and the role of social groups in Turkish politics. In K. H. Karpat (Ed.), *Social change and politics in Turkey: A structural-historical analysis* (pp. 11–92). Leyde: E. J. Brill.
- Kluckhohn, C. (1953). Universal categories of culture. In A. L. Kroeber (Ed.), *Anthropology today. An encyclopedic inventory* (pp. 507–523). Chicago: The University of Chicago Press.
- Kluckhohn, C., & Morgan, W. (1951). Some Notes on Navaho Dreams. In G. B. Wilbur & W. Muensterberger (Eds.), *Psychoanalysis and culture* (pp. 120–131). New York: International Universities Press.
- Leca, J., & Vatin, J.-C. (1975). *L'Algérie politique. Institutions et régime*. Paris: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques.
- Leibnitz, G. W. (1930). *La Monadologie*. Paris: Librairie Delagrave.
- Lenclud, G. (1987). Anthropologie et histoire, hier et aujourd'hui, en France. In I. Chiva & U. Jeggle (Eds.), *Ethnologies en miroir. La France et les pays de langue allemande* (pp. 35–65) Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme.
- Lerner, D. (1964). *The passing of traditional society: Modernizing the Middle East*. New York: The Free Press of Glencoe.
- Levy, M. J. (1949). *The family revolution in China*. Cambridge: Harvard University Press.
- Levy, M. J. (1953). Contrasting Factors in the Modernization of China and Japan. *Economic Development and Cultural Change*, II(3), 161–197.
- Marx, K. (1969). *Le Capital* (Vol. I). Paris: Garnier-Flammarion.

- Marx, K. (1976). *Le 18-Brumaire de Louis Bonaparte*. Paris: Éditions Sociales.
- Mazrui, A. A. (1968). From social Darwinism to current theories of modernization. A tradition of analysis. *World Politics*, XXI(1), 69–83.
- Mills, C. W. (2000). *The sociological imagination*. New York: Oxford University Press.
- Murdock, G. P. (1946). The common denominator of cultures. In R. Linton (Ed.), *The science of man in the world crisis* (pp. 123–142). New York: Columbia University Press.
- Nisbet, R. A. (1969). *Social change and history. Aspects of the western theory of development*. New York: Oxford University Press.
- Nisbet, R. A. (1970). Developmentalism: A critical analysis. In J. C. McKinney & E. A. Tiryakian (Eds.), *Theoretical sociology. Perspectives and developments* (pp. 167–204). New York: Meridian Corporation.
- Parsons, T. (1961). An outline of the social system. In T. Parsons, E. Shils, K. D. Naegle, & J. R. Pitts (Eds.), *Theories of society. Foundations of modern sociological theory* (Vol. I). New York: The Free Press of Glencoe.
- Parsons, T. (1964). A functional theory of change. In A. Etzioni & E. Etzioni (Eds.), *Social change. Sources, patterns, and consequences* (pp. 83–97). New York: Basic Books.
- Parsons, T. (1964a). *The social system*. New York: The Free Press of Glencoe.
- Parsons, T. (1966). *Societies. Evolutionary and comparative perspectives*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Polk, W. R., & Chambers R. L. (1968). *Beginnings of modernization in the Middle East: The nineteenth century*. Chicago.
- Pye, L. W., & Verba S. (1972). *Political culture and political development*. New Jersey: Princeton University Press.
- Rostow, W. W. (1960). *The stages of economic growth. A non-communist manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rostow, W. W. (1971). *Politics and the stages of growth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Said, E. W. (1978). *Orientalism*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Shils, E. (1968). *Political development in the new states*. The Hague: Mouton & Co.
- Skocpol, T. (1979). *States and social revolutions. A comparative analysis of France, Russia, and China*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, T. (1985). Requiem or new agenda for Third World studies. *World Politics*, XXXVII(4), 532–561.
- Spencer, H. (1894). *The study of sociology*. London: Williams and Norgate.
- Steiner, P. (1995). Durkheim, la méthode sociologique et l'histoire. In M. Borlandi & L. Mucchielli (Eds.), *La sociologie et sa méthode. Les Règles de Durkheim un siècle après* (pp. 165–184). Paris: Harmattan.
- Thomas, N. (1998). *Hors du temps. Histoire et évolutionnisme dans le discours anthropologique*. Paris: Belin.
- Tilly, C. (1975). Western state-making and theories of political transformation. In C. Tilly (Ed.), *The formation of national states in western Europe* (pp. 601–638). New Jersey: Princeton University Press.
- Tilly, C. (1981). *As Sociology meets history*. New York: Academic Press.

- Tilly, C. (1984). *Big structures, large processes, huge comparisons*. New York: Russell Sage Foundation.
- Tilly, C. (1989). L'histoire à venir. *Politix*, Printemps, 25–32.
- Tocqueville, A. (1952). *Ancien Régime et la Révolution*. In *Œuvres complètes* (Vol. II). Paris: Gallimard.
- Tunçbilek, Ş. S. (2018). *Antropolojide siyasal dönemeç ve Georges Balandier'nin türbülans sosyolojisi* (Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> adresinden edinilmiştir.
- Wallerstein, I. (2011). *The modern world-system*. Berkeley: University of California Press.